

ARAPLARDA PUTPERESTLİK VE HİCAZ PUTLARINDAN/ BEYTLERİNDEN BİRİ OLARAK “ZÜLHALESA”

Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK*

Özet:

Araplarda putperestlik yaygın olup, her kabilenin kendine ait putları ve putlarına ait mekânları mevcuttu. Zülhalesa da, Araplarda veya diğer coğrafyalarda gördüğümüz mekân/hac yeri ilahlarından biridir. Hz. İbrahim'den beri bölgede saygınlığı devam eden Kâbe'ye nazîre veya benzeşme olsun diye inşa edilmiştir. Bölgede bulunan “el-Halasa” adlı bir putun üzerine Kâbe olarak bina edilmiş ve böylece “Zülhalesa” ismiyle şöhret yapmış ve “el-Ka'betü'l-Yemâniyye” diye de anılmıştır. Bu Beyt, bilhassa Has'am, Becile, Devs ve Ezdû's-Serât kabilelerince saygı gösterilen bir mekân olmuştur.

Zülhalesa'nın da hizmetçi ve koruyucuları vardır, onlar da, Benû Bâhile b. Âsûr'dan Benû Ümâme veya Hâris b. Ka'b, Cürm, Zebid, Ğavs b. Mürr b. Üdd ve Benû Hilal b. Âmir olarak geçmektedir.

Kâbe-i Şerîfe gösterilen saygı ve onun etrafında yapılan ibadet ve diğer ritüellerin tamamının, bu Beyt için de yapıldığını görmekteyiz: Tavaf etme, kurban kesme, adaklar adama, hediyeler sunma ve huzurunda fal okları çekilmesi gibi. Diğer birçok kabilenin ve tapınağın ibadetinde olduğu gibi Zülhalesa için de hususi bir telbiye vardır. Huzurunda fal oklarının çekilmesi ve kadınların putun sâdinine/kâhinine giderek, doğurganlığını konuşması, Zülhalesa'nın toplum nezdindeki değerini göstermektedir.

Tepesine bir çeşit taç işlenmiş beyaz kuvars kristal bir taş olup, üzerine asma şeklinde yapraklı, taneli ve kokulu bir sarmaşık bitki dolanmış, dikkat çeken veya gariplik uyandıran heybetli bir taş/heykeldir. Ne zaman yapıldığı bilinmemekle beraber, bu tarihi Amr b. Lühay'ın Mekke ve civarına putperestliği getirdiği zamana kadar götürmenin mümkün olduğu düşünülebilir.

Zülhalesa, Mekke ile Yemen arasında Mekke'ye yaklaşık 200 km.lik bir mesafede olup, Mekke'nin fethinden bir müddet sonra civardaki putlar ve puthaneler kaldırılırken, Zülhalesa'nın da Hz. Peygamber'in Cerir b. Abdillah komutasında gönderdiği seriyye ile yıkılıp yakılmış ve yerle bir edilmiş olduğunu görmekteyiz.

Zülhalesa'yla ilgili rivayetler, onun dışı yani ilahe/tanrıça kabul edildiğini göstermektedir. Huzurunda yapılan ritüeller ve ona gösterilen saygının biçimi, bunun en iyi göstergesi olup, bereket ve verimliliği sembolize ettiği anlaşılmaktadır. Aslında sürekli yeşil kalmayı başarabilen meyveli ve yapraklı bir sarmaşıkla donanmış bir taşın, zaten taşın ve ağacın kutsandığı bir toplumda, tanrıça olarak görüldüğünü düşünebiliriz.

Anahtar kelimeler: Arabistan, Putperestlik, İslam, Hz. Muhammed, Mekke, Put, Zülhalasa.

* Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi ABD. 25240, Erzurum, Türkiye. (e-mail: hanefim@yahoo.com, hanefim@atauni.edu.tr)

Abstract:**THE PRE-ISLAMIC PAGANISM AND DHU'L-KHALASA AS ONE OF IDOLS OF AL-HEDJAZ**

The paganism was common in pre-Islamic Arabic culture and each tribe had its own idols and places peculiar to those idols. Dhu'l-Halasa was one of the pilgrimage sites which were quite then common in Arabia. It was constructed as a retribution or similitude to the Kaabah, which was quite prestigious in that region since the prophet Abraham. A Kaabah-shaped structure was built on an idol named "el-Khalasa" in that region, it became famous with the name of Dhu'l-Halasa and was also mentioned as al-Kaabah al-Yamaniyya. This house (bayt) turned into a place respected by Has'am, Bacila, Davs ve Azdu's-Sarât tribes.

Also Dhu'l-Halasa had servants and protectors such as Banû Umâma from Banû Bâhila b. Âsûr, Hâris b. Ka'b, Curm, Zabid, Gavs b. Murr b. Udd and Banû Hilal b. Âmir tribes.

It can easily be said that all the rituals, worship and respect such as circumambulating, immolation, vows, donation and divining arrows attributed to the Kaaba go for Dhu'l-Halasa as well. Dhu'l-Halasa had also the invocation (talbiyah) peculiar to itself just like the ones in other tribes' and temples' prayers.

Giriş

Hem Kur'an ve hem de hadisler, tarihin belli bir döneminde, belli bir mekâna ve belli bir muhatap kitlesine yönelik olarak gelmiştir. Onların tüm karşılık ve etkilerinin o dünyada tam bir yankı yaptığı ve karşılık bulduğu muhakkaktır. Ancak muhatapları tarafından kolayca anlaşılan bu hitap ve talimatlar, muhatap neslin üzerinden 100 yıl geçmesinden itibaren, birçok açıdan anlaşılma problemiyle karşı karşıya kalmış ve bu durum 1400 yıllık süre devam ederek günümüze kadar gelmiştir. Bu ne yanlış ve ne de anormaldir; kanaatimce tabii ve kaçınılmazdır. Tıpkı muhataplarına hitap olan Kur'an ve Sünnet/Hadis'in, bizim önümüzde yazılı bir metin olarak durması ve yazılı bir metnin taşıdığı tüm problemleri neredeyse taşıyor olması gibi. Bu anlama probleminin temel sebebi, yaşayan bir canlı varlık olarak 'dil'in aldığı pozisyonlar ile zaman farkı, coğrafya farkı, başka kültürlere ait olma gibi farklarımızdır. Kanaatimce bu durumun en köklü delili, çoğu mevali olan tabiin âlimlerinin de bizimle neredeyse aynı problemleri tartışıyor olmasıdır. Hatta bizim, problem olmayacak birçok şeyi bile problem görmemizin veya bizim zamanımızda problem olmasının sebebi de, bizzat o dönem insanları ve o dönemde yaşananlardır.

O neslin doğrudan muhatap olması ile bizim dolaylı ve dolaylı'nın dolaylısı muhatap olmamız, anlama oranımızı değiştirmektedir. Kur'an'ın yaşayan örneği olan Allah Resulü hakkındaki rivayetler, bizlere o dönemin yaşanmışlığını büyük oranda sunmaktadır. Bu yüzden Kur'an'ın anlaşılmasına en fazla katkının siyerden geleceğini dü-

şünmekteyim. Yani Hz. Peygamber döneminin dünyasını anlamakta, Kur'an'ın nasıl bir katkısı varsa, aynı katkının Kur'an'ın anlaşılması için de siyerden geleceğine inanmaktayım. Diğer bir ifadeyle cahiliye dönemi ve Asr-ı Saadet hakkında yapılacak değerlendirmelerde vahyin bağlamına dikkat edilmesi kadar, Kur'an'ı tarihinden kopararak okumanın yanlışlığı da¹ önemli görülmelidir.

Cahiliye dönemi, bu dönemin dini yapısı ve geleneği ile Kur'an'ın bu tutumlara tavrı hakkında elimizdeki en önemli kaynak Kur'an metni ve siyer/İslam tarihi literatürüdür. Metnin yapısına ve muhtevasına yabancı/garip olmamızdan kaynaklanan bazı problemlere rağmen, "Kur'an'ın kaynaklığı, -Hz. Peygamber döneminden günümüze ulaşan, en sağlam metin olması nedeniyle- Câhiliye dönemi ile İslâm tarihinin ilk dönemi için büyük önem taşımaktadır. Kur'an dışında kalan kaynaklar, uzun bir süre sözlü olarak nakledildikten sonra yazılmıştır. Müslümanların, Câhiliye Arapları hakkındaki kanaatlerinin, onlarla ilgili rivayetlerin şekillenmesine etki ettiğini de inkâr etmek mümkün değildir. Elimizdeki rivayetlerin içinde eski dönemi kötüleme ve İslâm'ı yüceltme kaygısı taşıyan ifadeler bulunmaktadır."² Mesela Kur'an'ın o toplumda yarattığı devrimden ve Allah Resulü'nün kâmil ve örnek hayatı o toplumu aydınlattıktan sonra, geriye bakışın ona göre şekillendiği anlaşılmaktadır. Kaynaklarımızın Cahiliye dönemine mahsus birçok olayı abartılı ve fazlaca vermesinin sebebi, tam bu bağlamda, sonraki dönemin geriye bakışından kaynaklanmaktadır. Mesela kız çocuklarının diri diri toprağa gömülmesi rivayetleri, sanki herkes tarafından ve her an yapılmakta olan bir olaymış hissini uyandırmaktadır. Hâlbuki burada olayın çok çok kötü ve çirkinliğine vurgu yanında, dönemin belli kısımlarından yola çıkarak, toplumun, gelecek nesillerin gözlerinde canlandırılması yatmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında da Osmanlı Devleti'ne karşı gösterilen ilgisizlik ve aşağılamanın, benzer sebepler yanında daha başka birçok sebebinin olduğunu da söyleyebiliriz.

Siyer ve İslam tarihi kaynaklarının Cahiliye dönemi ve Asr-ı Saadet hakkında bize verdiği bilgileri bir kenara bıraktığımızda ve sadece Kur'an'dan hareketle nüzul dönemindeki bir olgu hakkında konuştuğumuzda, birçok anlama ve anlatılanlara isabetli karşılık bulma zorluklarını müşahade etmekteyiz. Ama Kur'an'ı temel kaynak olarak kabul edip onu diğer kaynaklarla birlikte okuduğumuzda, başarılı tasvirler yapmamızın da mümkün olabildiğini görmekteyiz. Kur'an, nüzul dönemi putperestlerinin siyasî tarihinden çok, dinleri, dilleri, kültür-

1 Bkz. Adnan Demircan, "Kur'an'ın, Nüzul Dönemi Putperest Arapları İçin Kaynaklığı Üzerine", İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsiki Dergisi, 2004, cilt: II, sayı: 4, ss. 53-62, s. 53

2 Bkz. Demircan, s. 56

leri, iktisadî durumları, yaşayışları ve gelenekleri hakkında çokça ve yeterince bilgiler sunmaktadır. Bu hususta çokça malzeme sunması, aynı zamanda dinin mahiyeti ve neye yönelik vurgular yaptığıının da delili olarak görülebilir. Kur'ân, Arapların dinî anlayışlarına bir alternatif önerdiği için, onların dinlerine yönelik birçok eleştiriye öncelikle yer vermesi, şaşılacak bir şey değildir.³

Kur'an'ı Kerim, Mekke şehri sakinlerinden olan Hz. Muhammed'e Arapça olarak Mekke'de nazil olmaya başlamıştır. Kur'an en büyük muhalifleriyle burada karşılaşmış, burada mücadele etmiştir. Mücadelenin ana hedefi, yukarıda değindiğim gibi, Allah'ın varlığını, birliğini, doğmadığını ve doğurmadığını, Allah'a oğul ve kızlar isnat eden, kıyamet ve ahireti, peygamberleri, kutsal kitapları inkâr eden müşriklere (politeistlere) anlatmaktır. "Kur'an bu tebliğini yaparken, ortadan kaldırmayı hedef edindiği politeizmin yanlıgılarıyla ilgili bilgiler de vermektedir. Ancak gayesi putperestlik hakkında tarihi bilgiler vermek, onu öğretmek olmadığı için, konuya diyalektik olarak yaklaşmaktadır. Probleme açıklık kazandırabilmek için, misallerini daha ziyade Hicaz bölgesi politeistlerinden veya Arapların kısmen bilgi sahibi oldukları, rivayetlerini aralarında yaşattıkları Sami kavimlerden ve Peygamberlerden vermektedir. Bu cümleden olarak Nuh, Hud, Salih, İbrahim, Musa ve Harun, Şuayb peygamberleri özellikle zikredebiliriz. Kur'an Hicaz müşrikleri ile daha önce yaşamış müşrikler arasında bir ayırım da yapmaz. Anlatılan kıssalar zaman ve mekân sınırları dışında ve semboliktir."⁴

Hicaz bölgesi Arapları, inandıkları yüce varlığın ismine "Allah" diyorlarsa da, onu çok uzaklarda erişilmez bir tanrı olarak tasavvur ediyorlardı. Günlük işlerinde ise putları çevrelerinde görüyorlar, yakınlarında hissediyorlar, böylece Allah'la aralarında şefaatchi olacaklarına inandıkları, düşük derecedeki ulûhiyetlere tapıyorlardı. Yüce Allah'ı ise, büyük tehlikelerde, güçlerinin sınırlı olduğuna inandıkları ilahlarından ümit kestikleri zaman hatırlıyorlardı (En'am, 6/40-41; Yunus, 10/22; İsra, 17/67; Ankebut, 29/65). Yine Kur'an-ı Kerim'deki, birçok ayetten (Bakara, 2/116; En'am, 6/100; Yunus, 10/68; Nahl, 16/57; İsra, 17/40; Enbiya, 21/26; Sad, 38/158), kendisine isnat edilen çocukları ve meleklerin Allah'ın kızları olduğu inancını görüyoruz.⁵

Put Nedir, Nasıl İlah Olarak Görülür?

Ekrem Sarıkçoğlu, çevremizde birçok insanın sorduğu soruya, tam da Arapların dünyasından getirdiği örneklerle cevap vermekte-

3 Bkz. Demircan, s. 57, 59

4 Ekrem Sarıkçoğlu, "Kur'an'a Göre Müşrikler ve Putperestler", *İslâmî Araştırmalar*, 1986, cilt: I, sayı: 1, ss. 26-32, s. 26

5 Bkz. Sarıkçođlu, s. 28

dir: "Bugün de dünyamızda hala yaygın olan şirk ve putperestliğin bir Müslüman tarafından anlaşılması gerçekten zordur. Kur'an'ın da söylediği gibi, yürüyecek ayakları, tutacak elleri, görececek gözleri, işitecek kulakları olmayan, kendilerine dahi yardımdan aciz (A'raf, 7/195) bu taş parçalarına nasıl ibadet edilebilir? Nasıl olup da bir kayaya "tanrı" diye tazimde bulunulabilir? 'Bu putlar, Allah katında bizim şefaathçilerimiz' derler de (Yunus, 10/18) nasıl olup da ölü bir taş parçası olduğunu görmezler? Taşın bir şey yemediğini gördükleri halde, nasıl olup da ona yiyecek, içecek kurbanı sunarlar (Nahl, 16/56). İlkel bir kişi dahi, bir taş dikmekle, bir taş yığını meydana getirmekle veya bir heykel yontmakla yeni bir tanrı yarattığını iddia etmez, düşünmez. Dünyada hiç kimse taşa taş olarak tazimde bulunmaz. Önünde huşu duyulan bir taş varsa, o taşa tanrının geldiğine, onda ilahi ruhun ikamet ettiğine veya onu tanrının ruhlandırdığına inanıldığı içindir. Artık o taşla tanrının vücutlaşmış olduğuna, onunla ilişki kuran kimsenin, Tanrı ile ilişki kurduğuna inanılır, onunla konuşulur, önünde huşu duyulur. Kutsal taş ve bulunduğu yer, Tanrının insanlarla ilişki kurduğu, biatlara cevap verdiği bir mekân olur.

Genellikle biz put'tan söz ettiğimizde, bir tanrı resmi veya heykeli tasavvur ederiz. Özellikle Eski Yunan ve Roma gibi plastik sanatlarda ilerlemiş milletlerin mitolojilerinde anlattıkları, hayal ettikleri, heykel ve kabartmalar şeklinde ortaya koydukları örnekleri düşünürüz. Hâlbuki putperestler ulûhiyete fiziki bir vücutlaşma atfetmekle, özel bir suretinin olması gerektiğini düşünmekle birlikte, tanrı suretini yapma teşebbüsünde pek bulunmazlar. Herhangi bir taş yığına veya kaba bir taşa, tanrının sureti olarak bakmazlar. Taştan, ağaçtan veya herhangi bir şeyden yaptıkları ulûhiyet sembolünü, tanrıyla aynı saymazlar. Onların kutsallığı maddi yapılarından gelmez. Onlarda ilahi ruhun, ilahi gücün bulunduğu, içlerinde oturduğuna inanmaları, onu kutsallaştırır. Özellikle Araplar, çevrelerinde plastik sanatların çok ilerlemiş olmasına rağmen, ilahlarını şekillendirme ihtiyacını duymamışlardır.

Burada insan eliyle yontulmuş bir heykelin sonradan nasıl tanımlandığı sorusu da hatırlarımıza gelebilir. Çeşidi dinlerde görüldüğü üzere, genellikle o dinin rahipleri bir heykeli veya resmi, dua ve ayinlerle takdis ederler, ilahi ruhu o maddeyi mekân edinmesi için davet ederler. Bu işlemlerin bitmesinden sonra, o heykelin veya resmin de manen ruhlandığı kabul edilir. Artık bundan sonra taş, hayat kazanır, putlaşır. Hayat sahibi bir canlı gibi, sabahleyin uykudan uyandırılır, yüzü yıkanır, giydirilir. Yediğine, gördüğüne, duyduğuna inanılır. Artık o basit bir madde değil, içinde yaşattığına, varlığına inanılan ruhun, gücün sembolü olur.

Putperestlerce de önemli olan, put'ta ilahi ruhun, ilahi gücün varlığına inanılmasıdır. Çok sayıdaki örneklerden anlaşıldığı gibi, Arap müşrikleri de puta taş olarak değil, içinde varlığına inandıkları ilahi güçten istifade için tapıyorlardı. Kurban sunuyor (Bakara, 2/173), işlerinin olması için yardım dileğinde (Yasin, 36/74) ve adakta (Maide, 5/103) bulunuyorlardı. Hatta Kur'an'ın da açıkladığı gibi, bazıları, "Biz onlara (putlara) ibadet etmiyoruz, ancak bizi Allah'a daha fazla yaklaştırsınlar diye tapıyoruz" diyorlardı (Zümer, 39/3). Allah katında şefaathane olacağına inanıyorlardı (Zümer, 39/43-44). Gaye, put vasıtasıyla, dünyevi güç kazanmak, zengin ve sıhhatli olarak uzun yıllar yaşayabilmektir. Bu temel düşünce ve inançlarıyla, Araplarla Hz. İbrahim'in kavmi arasında pek fark yoktur."⁶

Putlara İbadet Etmenin Nedenleri

Burada söylenenleri bir başka biçimde ifade etmek de mümkündür. Allah'ı var ve bir olarak kabul eden, kıyamete ve hatta haşre inanan Cahiliye Arabının, putlara ibadet gerekçelerini ve buna bağlı olarak ibadet şekillerini maddeler halinde sıralarsak, şöyle bir özetleme yapmamız mümkündür:

1. Cahiliye Arabı yüce Allah'ı erişilmez kabul ettiği için ona ulaşabilmek amacıyla şefaathanelere ihtiyaç duyuyordu. Put bir taraftan kendisini mabut olarak gören bireyle Allah arasındaki halkayı oluştururken, diğer taraftan da kendisine ibadet eden şahsın Allah nezdindeki koruyucusu olarak görünüyordu.

2. Cahiliye Arabının anlayışına göre Putlar Allah nezdinde çok değerlidir. Onları memnun etmek Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak anlamına gelecektir. Dolayısıyla putlara tapmak aslında Allah'a ibadet etmektir.

3. Cahiliye Araplarına göre her ne kadar Allah erişilmez bir noktada olsa da onun adına yeryüzünde putlar tasarrufta bulunuyordu. Her biri ayrı bir misyon yüklenen bu putlar aslında Allah'ın yeryüzündeki eli mahiyetindeydi. Dolayısıyla Allah'ın bu varlıklar aracılığıyla hayata müdahale ettiğine inanılıyordu.

Put aracılığıyla Allah'ın emrini öğrenmek isteyen kişi, önce "sâdin" olarak isimlendirilen mabet görevlisine gelir ve ona derdini anlatır. Daha sonra sâdin elindeki fal oklarının bulunduğu çantayla putun huzuruna gelir ve "Ey Rabbimiz, -falanca şu ihtiyacı için sana başvurmaya geldi- hangisi kendisine hayırlı ise onun çıkmasını sağla" der... Çıkan ok Allah'ın emrini ifade ederdi.

4. Putlara, sadece onların kararını öğrenmek veya kendi yararına karar vermelerini sağlamak için ibadet edilmez, aynı zamanda onların vereceği zarardan korunmak için de tapılırdı.⁷

Putlara İbadet Şekilleri

1. Hediye takdimi: Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Cahiliye Arabına göre put, Allah ile kullar arasında bir aracıydı. Dolayısıyla putun memnun edilmesi gerekiyordu. Bu memnuniyetin en önemli aracı ise hediyeye takdimi idi

2. Hac: Özellikle meskûn mahallin dışında kalan putlara yılın belli dönemlerinde hacca gitmektir.

3. Tavaf: Putların memnun edilmesi ve birlikteliğin ve bağlılığın göstergesi olarak yapılan ibadetlerin en önemlilerinden biri tavaftır. Belli günlerde ve başka zamanlarda da yapılabilir.

4. Kurban: Putları memnun etmek veya zararlarından korunmak için onlara ve huzurlarında kurban takdim etmektir.

5. Sadaka: Kazancın bir kısmını putlar için harcamaktır.

6. Temizlik: Tavaf yapılan alana temizlenmeden girmemektir.

7. Adak: Putlara adak atamak, yemin ve müracaat merciini hatırlamak içindir.

8. Telbiye: Her kabilenin kendi putunun haremindedir, onun etrafında tavaf yaparken putu için geliştirilen zikri, duayı veya ilahileri okumaktır.

9. Yemin etmek: Putlar adına ve putlara yemin etmek.

10. Putlara dokunmak: Bağ kurduğunu ve alaka gösterdiğini açığa çıkarmak için putlara dokunarak kutsanmaktır.

11. Putların isimleriyle isimlenmek: Cahiliye döneminde insanlar, onurlanmak, şefaate hak kazanmak ve bağlılıklarını ifade etmek için, kabile putlarından herhangi birinin adını, "..... kulu" vs. şeklinde (Abdu'l-Uzza=Uzza'nın kulu, Evsu Menat=Menat'ın armağanı, Zeydu Menat=Menat'ın bolluğu gibi) çocuklarına isim olarak verirlerdi.

7 Bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, "Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri", *Cahiliye Araplarının Uluhiyet Anlayışı*, (ed. M. Mahfuz Söylemez), Ankara Okulu Yay., Ankara 2015, ss. 9-51, s. 16-19. Ayrıca bkz. İbn İshak, *es-Siretü'n-Nebeviyye I-II*, (thk. A. Ferid el-Mezîdî), 2. baskı, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2009, s. 60-64; İbn Habîb, Muhammed Ebu Ca'fer, *Kitabu'l-Muhabber*, (thk: Ilse Lichtenstadter), Dârü'l-Afâki'l-Cedid, Beyrut tsz., s. 332 vd.; Ezrakî, Ebu'l-Velid Muhammed, *Ahbaru Mekke ve mâ Cae Jiha mine'l-Âsâr I-II*, (thk: Rüşdi es-Sâlih Melhas), 10. baskı, Mektebetü's-Sekâfe, Mekke 2002, s. I,116-117; Âlûsî, Mahmud Şükri, *Buluğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab I-III*, (nşr: M. Behcet el-Eserî), Dârü'l-Küttübi'l-İlmiyye, Beyrut tsz., s. 197

12. Putların önünde dua etmek: Yardım talep etmek veya öfkesini çekip hastalık, kıtlık, mal ve can kaybı gibi musibetlere maruz kalmamak için putlara dua ederlerdi.⁸

Putların Şekilleri

Yukarıda anlatılanlardan açığa çıkan hususlardan biri de, putların bir takım şekiller veya şekillendirmeleri ihtiva ettikleridir. Aşağıda bunun örneklemesini Zülhalesa üzerinden yapacak olmakla birlikte, burada maddeler halinde kısaca saymanın uygun olacağını düşünmekteyim:

1. İnsan şeklinde.
2. Kaya, taş ve ağaç şeklinde.
3. Yatır şeklinde.
4. Kâbe işlevine sahip kült merkezleri.
5. Melek şeklinde.
6. Hayvan şeklinde.
7. Put merkezli pazarlar.⁹

Kur'an-ı Kerim, "Ey İnananlar, şarap, kumar, dikili taşlar, şans oklan şeytan işi birer pisliktir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz." (Maide, 5/90) emriyle, o günkü Arap toplumunun inancını da ortaya koymaktadır.

Araplarda putlara ibadet; putların önünde, tapınaklarda veya tapınak çevresinden aldıkları taşlar önünde icra edilirdi.¹⁰ Araplar yolculuk sırasında konakladıkları zaman, dört taş alır, içlerinden en güzelini seçerek ilah edinir, diğer üçünü de yemeğini pişirmek için ocak taşı yapardı. Ayrılırken ilah edindikleri taş da dâhil olmak üzere bütün taşları orada bırakır, başka bir konaklamada da aynı şeyi tekrar ederlerdi.¹¹ Yine Araplar, evinde bulundurdukları taşları, ağaçtan veya diğer malzemelerden yapılmış puta, yolculuğa çıkacağı zaman ve yolculuktan döndükten sonra da dokunmak suretiyle¹² ondan yardım diler veya ona karşı olan şükrünü eda ederlerdi.

8 Bkz. Söylemez, s. 19-24; Osman Kaya, "Kur'an Bağlamında İslam Öncesi Arap Yarımadasında Dini Hayat, Putperestlik/Paganizm Örneği", *Diyanet İlmî Dergi*, cilt: 49, sayı: 4, ss. 7-32, s. 22-29.

9 Bkz. Söylemez, s. 24-28. Ayrıca bkz. İbnü'l-Kelbi, *Putlar Kitabı*, (çev. Beyza Düşüngen), Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay. Ankara 1969, s. 33, 41, 45, 49-50; İbn Habîb, s. 315 vd.; Suat Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyet*, 2. baskı, Kayihan Yay., İstanbul 1997, s. 339 vd.

10 Bkz. İbnü'l-Kelbi, s. 39

11 Bkz. İbnü'l-Kelbi, s. 39

12 Bkz. İbnü'l-Kelbi, s. 39

Arap Putperestliğinin Genel Özellikleri

Yukarıda ilgili yerlerde değinmekle beraber, burada genel ve toplu bir anlatımı, ele alınan putların anlaşılması için gerekli görmekteyiz. Ancak unutulmamalıdır ki, Kur'an'da, Hicaz'da tapılan putların çok az bir kısmı zikredilmektedir. Bununla birlikte, Kur'an'ı incelediğimiz zaman müşriklerin putları Allah'a ortak koşmalarının şu şekillerde yer aldığını söyleyebiliriz:

1. Putlara tapmak (A'raf, 7/191, 195; Yunus, 11/18; Hac, 22/30; Ankebut, 29/17, 25).

2. Cinleri,¹³ Allah'a ortak tanıyıp, melekleri Allah'ın kızları olarak telakki etmek, dişi tanrıçalara tapınmak ve Allah'a oğul ve kız isnat etmek (Nisa, 4/117; En'am, 6/100-101; Nahl, 16/57; Meryem, 19/88-92; Saffat, 37/149; Zuhruf, 43/16, 19; Tur, 52/39; Necm, 53/19-23).

3. Putların isimlerini çocuklarına ad olarak vermek, (A'raf, 7/190)

4. Allah'a batıl zan ve isnatlarda bulunmak (En'am, 6/138)

5. Allah'a ve putlara hisse ayırmak (En'am, 6/138)

6. Allah'a inandıkları halde aracı, şefaathçi kabul edip, küçük tanrıçalara tapınmak (Ankebut, 29/61, 63; Zümer, 39/3, 43-44; Enbiya, 21/28, 94; A'raf, 7/53; Rum, 30/13; En'am, 6/94; Yunus, 10/18; Zuhruf, 43/86)

7. Allah'a imana çağrıldıkları halde atalarının izinde olduklarını söyleyerek geri durmak (Bakara, 2/170; Maide, 5/104; A'raf, 7/28)

8. Allah'a gerçek manada inanmadıkları halde başlarına bir bela geldiği ve dara düştükleri zaman dini Allah'a has kıldıkları ve dua ettikleri; rahata kavuşunca da Allah'ı unuttukları (Yunus, 10/12, 22-23; Fussilet, 41/49-51).¹⁴

9. Kur'an müşriklerin putlarına, ensâb (nusb) (Maide, 5/90; Mea-ric, 70/43), esnâm (sanem) (Şuara, 26/171; En'am, 6/174; A'raf: 7/136; Enbiya, 21/57), evsân (vesen) (Hac, 22/30; Ankebut, 29/17, 25), cibî (Nisa, 4/51), evliyâ (A'raf: 7/30; Hud, 11/20, 113; Zümer, 39/8; Fussilet, 41/19), şüfe'â (En'am, 6/170; Rum, 30/13; Zümer, 39/43) gibi isimlerle işaret etmektedir. Kur'an'da bu umumi manaların yanında, Lat, Menat ve Uzza isimli dişi putlardan bahsedilir ve bu putların özel bir yer işgal ettikleri belirtilir (Necm, 53/19-23). Nuh'un kıssasında (Nuh, 71/23) bahsedilen beş ilah, Vedd, Suvâ', Yegus, Yeuk ve Nesr putları erkek putlardan sayılırdı.

13 Cahiliye döneminde cin inancı hakkında bkz. Korkut Dindi, "İslam Öncesi Arapların Dünyasınca Dünyasında Cin ve Şeytanın Yeri", *Cahiliye Araplarının Uluhiyet Anlayışı*, (ed. M. Mahfuz Söylemez), Ankara Okulu Yay., Ankara 2015, ss. 79-96

14 Bkz. Kaya, s. 10

10. Kur'an'da Allah'ın kızları olduğuna dair bir dizi atıf bulunur. Bütün bunlarda (Nahl,16/57; İsrâ, 17/40; Sebe, 34/40-41; Saffat, 37/149-153; Zuhruf, 43/15-20; Tur, 52/39; Necm, 53/21-22), erkek evlatlara sahip olmak isteyen müşriklerin, Allah'ın sadece kız çocuklarına sahip olması gerektiği anlayışının ne kadar saçma olduğunu vurgulamaktadır. Araplar, Benâtullah düşüncesiyle aslında bu ilahlarını kişileştirmemektedirler. Çünkü Araplar soyut ilişkileri ifade etmek için akrabalığı ifade eden kelimeleri kullanmaktaydılar. "Benâtullah" ibaresi, ilahi varlıklar ya da bazı ilahi özelliklere sahip varlıklar anlamından daha başka anlama sahip olmayabilir. Buna rağmen terimdeki bu belirsizlik, müşriklerin ibadet ettikleri varlıkların kimi zaman melekler olduğunu ima eden Kur'an ayetlerinin (İsrâ, 17/40; Sebe, 34/40-41; Saffat, 37/149-150; Zuhruf, 43/19-20; Tur, 52/39; Necm, 53/21-22) bulunmasını şaşırtıcı kılmaz.¹⁵ Cahiliye döneminde her kabile, ayrı ayrı benimsedikleri putları, kabilelerine yakın bir yerde sembolleştirerek, tapınaklara yerleştirmişler ve onlara hizmetçiler tayin etmişlerdi.

11. Müşrikler, Allah'a ekin ve hayvanlardan pay ayırmaktadırlar (En'am, 6/136; Nahl, 16/56; Tur, 51/57)

12. Müşriklerin çocuklarını öldürme sebepleri, putlara tapınmanın bir gereği olarak görülür (Enam, 6/137; İsrâ, 17/31)

13. Sığırlar ve develerle ilgili birtakım tabular zikredilmektedir (Maide, 5/103; En'am, 6/138)

14. Büyü yapma, özellikle düğümlere üfleme gibi gizemli davranışlara atıflarda bulunularak büyüye karşı korunma yolları öğretilmekte (Felak, 113/1-5; Nas, 114/1-6); Müslümanların şeytanlardan ve insanlardan Allah'a sığınmaları istenmekte (A'raf, 7/200; Nahl, 16/98; Mü'min, 40/56; Fussilet, 41/36) ve aynı zamanda müşriklerin cinlere sığınmaları da kınanmaktadır (Cin, 72/6).¹⁶

Konuya ilgi duyan Fahreddin Razi'nin de, putperestliğin çıkış sebepleri hakkındaki genel görüşlerini, yapılan bir çalışmadan aktarmak istiyorum:

1. Putperestliğin çıkış sebebi yıldızların durumlarıyla ilgilidir. İnsanlar, mutluluğun veya mutsuzluğun üzerinde bu yıldızların tesiri

15 Bkz. Kaya, s. 12-13. Ayrıca bkz. W. Montgomery Watt, *Hız Muhammed'in Mekke'si-Kur'an'da Tarih*, (çev. M. Akif Ersin), Bilgi Vakfı Yay., Ankara 1995, s. 58-62.

16 Bkz. Kaya, s. 17-18. Ayrıca bkz. Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Ca'fer b. Vâhid el-Kâtip, *Târîhu'l-Ya'kûbî I-II*, Dârü Sâdır, Beyrut tsz., s. 1,255-256; Watt, s. 62-69; Yıldırım, s. 1-9, 311-329; Neşet Çağatay, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 102-117; F. Hommel, "Arabistan/Tarih/İslamiyet'ten Evvel Arabistan", İA. ss. 1,486-491, s. 1,490-491; Ahmet Güç, "Put", *DİA*, s. XXXIV,364-365; Ahmet Güç, "Putperestlik", *DİA*, s. XXXIV,365-368; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, Ensar Yay., İstanbul 2012, s. 274-275

olduğuna inanmışlardır. Buna inanınca da yıldızlara karşı saygı duymaya başlamışlardır.

2. Çin ve Hintlilerin pek çoğu, tanrının ve meleklerin varlığını kabul etmişler, tanrının en yüce ve en güzel nur, bu nurun mekânı olan arşın etrafında dolaşan meleklerin de bu büyük nura nispetle küçük nurlar olduğuna inanmışlar, meleklerin çok güzel surette, tanrının da onlardan daha güzel bir surette bulunduğunu kabul etmişlerdir. Ancak tanrının ve meleklerin gökler sebebiyle kendilerine görünmediği zannına kapılmışlardır. Bu yüzden tanrı için görünüşü son derece güzel ve hoş, melekler için de güzellikte ondan daha aşağı derecede olan bir takım putlar ve heykeller yapmışlar, bunları derecelerine göre çeşitli kıymetli taşlarla süslemişler, bunlar vasıtasıyla meleklerle ve Allah'a yaklaşmayı kastederek bunlara ibadeti sürdürmüşlerdir.

3. Putlara ibadet edenlerden bazıları, hulul inancını taşıyan kişilerdir. Bunlar Yüce Allah'ın, bazı yüce ve kıymetli cisimlere ve bunun sonucunda putlara ve heykellere hulul edeceğine ve onun içine gireceğine inanmışlardır.

4. Putperestlik, meleklerle ibadet etme sonucu ortaya çıkmıştır. Bunun da çeşitli şekilleri vardır. Bazıları, kendilerini Allah'a ibadet etmeye layık görmediklerinden, insanların Allah'a ibadet etme ehliyetinin olmadığını söylemişler, melekleri bu işe layık ve ehliyetli gördüklerinden onlara tapmışlardır. Diğer bazıları, kendilerine Allah katında şefa'at etmeleri için melek şeklindeki putlara taptıklarını söylemişlerdir. Bir kısmı da, Allah'ın, yeryüzünün her bir bölgesinin idaresini, belli bir meleğe bıraktığını söylemişlerdir. Buna göre denizlerin idarecisi bir melektir, dağların idarecisi de bir başka melektir. Bunun gibi bulutların, yağmurların, rızıkların, savaşların idarecisi de başka başka meleklerdir. Onlar buna inanınca, o meleklerin her biri için, özel bir put ve heykel yapıp, böylece her puttan, ona uygun düşen tesir ve tedbirleri talep etmişlerdir. Diğer bir kısım ise, süfli âlemde bulunan kimseler olan insanların, yüce âlemde bulduklarından dolayı meleklerle tapmaları gerektiğine inanmışlar, onların kendilerinin, Allah'ın da onların tanrısı olduğunu söylemişlerdir.

5. Putlara tapanlar, âlemdeki her bölgeyi idare edenin, gökler âleminin ruhlarından belli bir ruh olduğu inancını taşıyorlardı.

6. Eski toplumlarda bazı kimseler, kendi peygamberlerinin ve aralarında yaşamış olan bazı salih kimselerin ölümlerinden sonra, onları çok sevdiklerinden ve kendilerini unutamadıklarından, aslında yollarını devam ettirmek için, hatıralarına hürmeten her birinin heykelini yapmışlar, onlar yerine bu heykellere saygı göstermeye başlamışlardır. Bunu yaptıkça onların Allah katında kendilerine şefa'at edeceğine

inanmışlar, zamanla bu durum unutulup bu put ve heykellerin kendilerine tapınmaya başlamışlardır.

7. Bazen büyük bir kral veya toplum üzerinde etki bırakan büyük bir şahsiyet öldüğünde, insanlar yine onları unutmamak ve hatıralarını anmak için onların heykellerini ve putlarını yapmışlar ve zamanla onlara tapmaya başlamışlardır.

8. Eski zamanlardaki topluluklar içerisinde bulunan müneccimler-astrologlar, dünyadaki mutluluk ve mutsuzlukları yıldızlara nispet etme yolunu tutmuşlardır. Buna binaen, örneğin; bir felekte, enteresan bir büyüye elverişli enteresan bir şekil tesadüfen meydana geldiğinde, onlar bu büyüü öğrenmiş ve bu büyü yoluyla enteresan haller ve büyük neticeler elde etmişlerdir. Böylece de her büyüü özel bir yıldız ve özel bir burca uygun bir şekilde öğrenmiş ve uygulamışlar ve bu büyüler için uygun zamanı kollamışlardır. Bu zamanı yakaladıklarında, anısına bir put dikip, putu kutsamış, bu putların ve heykellerin üzerine belirli büyüleri koymuşlar ve çeşitli zamanlarda yararlanma isteğiyle onlara müracaat etmişlerdir. Zamanla bu durum unutulup putların kendilerine tapılmaya başlanmıştır.

9. Putperestler, taptıkları putlarını, Müslümanların Allah'a ibadet ederken Kâbe'yi kible edinip ona doğru yöneldikleri gibi, tanrıya ibadette mihrap ve kible edinmiş olabilirler. Ancak daha sonraları bu durum unutulmuş ve bu putların kendilerine ibadet edilmeye başlanmıştır.¹⁷

Buraya kadar yazdıklarımızın temel sebebi, aşağıda ele alacağımız putun ve buna gösterilen iltifat ve tapınmaların mahiyetinin daha iyi anlaşılması ve içselleştirilmesi içindir.

ZÜLHALESA

Mekân İlahları/Hac Mekânları

“Mekân ilahları, Arap putlarının en önemlilerindedir. Bu ilahların arasında dışardan aldıkları ilahlar ve muayyen olayların neticesinde sonradan kendilerinin edindikleri, onların nazarında bir takım şeyleri sembolize eden ve mukaddese dönüşmüş olan ilahlar da bulunmaktadır. Kendileriyle bazı mekânların kutsallıklarını sembolize eden bir takım putları, ilahları da görmemiz mümkündür. Bu put ilahlarından bir kısmını, bizzat kendilerinin ortaya çıkardıklarını ve dışardan getirmediğini de ifade etmemiz gerekir. Fakat mekânları kutsama âdeti, muhtemelen diğer toplumlardan esinlenilmiş olmalıdır. Bir takım toplumların nehirleri, bir kısmının da dağları ve vadileri kutsadığını

17 Bkz. Hidayet Işık, “Fahredden Razi'nin Din Anlayışı İçerisinde Putperestliğin Yeri ve Putperestlikle İlgili Verdiği Bilgiler”, *Dinler Tarihi Araştırmaları-II*, Ankara 2000, ss. 35-54, s. 41-45

biliyoruz. Belki de bu durum, kadim ilkel toplumların hatta bundan daha eskiye varan toplumların akıl ve zihinlerine özgü tabii reel bir durumdu. Çünkü hiç bir zaman toplumların ve medeniyetlerin arasındaki bağlar kopmamış, milletler, harpler, ticaret ve bazen de başkalarını merak duygusu gibi farklı yollarla birbirlerini tanımışlardır.”¹⁸

Mekke Araplarının dini dünyasına baktığımızda, putun orada büyük bir yer tuttuğu ve bu yer alışın neticesi olarak, putlara ibadet ve dolayısıyla putlarla ilgili ibadethanelerin vukuu kolaylıkla akla gelecektir. İşte bu durumun tabii bir sonucu olarak putlar için tapınaklar inşa edilmiştir. Aslında puta yüklenen anlamın basit bir sonucu olarak zaten her evde bir putun veya herkesin bulunduğu yerde bir put veya putu temsilen bir maddenin, mesela taşın, bulunması da kaçınılmazdı. Yine bunun sonucu olarak her evin de bir tapınak gibi olması kaçınılmazdı. Burada bizi ilgilendiren ve konumuzla doğrudan ilgili olan husus, müstakil olarak bir put ve tapınak edinmek amacıyla, câhiliye Araplarının putları için evler inşa etmeleriydi. Onların putları için inşa ettikleri tapınaklara "tağut" adı verilmektedir. Ancak Kâbe-i Şerif'in de puthaneye dönüştürüldüğü ve bu puthanelerin küp (ka'b) biçimli olması göz önüne alındığında, Kâbe'yi temsilen veya Kâbe'ye benzeşme veya misilleme olarak yapıldığı da düşünülebilir. Burada Arap asabiyeti kendisini göstermektedir ki, her kabile kendi putuna/ilahına tapmalıdır veya her kabilenin kendine mahsus müstakil tanrısı ve ibadethanesi olmalıdır. Bunun sonucu olarak da her kabilenin mensupları kendi tağutlarına bir yer tayin eder, daha sonra da bunun etrafında tavaf gerçekleştirirdi. Kâbe-i Şerif, İbrahim (a)'dan kaldığından, neredeyse her kabile için çok özel olma konumunu her zaman korumuştur.

Mesela bu kabilelerden biri olan Gatafanlı'ların hac mekânı/mekân ilahı Bes'tir: Onlar bu ilaha ibadet ederlerdi. Onu Zalim b. Es'ad b. Rebia b. Malik b. Mürre b. Avf inşa etti. O, Kureyş'in Kâbe'yi tavaf edip Safa ile Merve'ye sa'y ettiğini gördüğünde; beyti ölçtü, bir taş Safa'dan bir taş da Merve'den alıp kavmine getirdi. el-Beyt miktarınca bir beyt bina etti ve taşları da yerleştirdi. Sonra, "Bunlar Safa ve Merve'dir, hac için onlarla yetinin" dedi. Züheyr b. Cenab el-Kelbî onu değiştirmek istediğinde onu hunharca öldürdü ve binayı yıktı. Bir başka rivayete göre: el-Uzzâ, Gatafanlıların ibadet ettiği bir gece sohbet yeridir ve onu ilk edinen Zalim b. Es'ad'dır. O, Beyt'in temelleriyle birlikte, çevresini de dokuz mile çıkarmış, oraya bir bina dikmiş ve ona "Bess" adını vererek ona bir de sidâne koymuştur. Resulullah oraya Halid b. Velid'i göndererek orayı yıktırması ve ağaçları da yaktırmasıdır.

18 Semih Duğaym, *Edyân ve Mu'tekâdâtü'l-Arab Kable İslâm*, Dârü'l-Fikri'l-Lübnâni, Beyrut 1995, s. 129

Günümüzde Mekke'de icra edilen hac ibadetinin cahiliyede hatta öncesinde olduğu bilinmektedir. Araplar, tesisinden itibaren her yerden grup grup Mekke'ye gelir, el-Beyt'i hac ederlerdi. Onların melikleri de hacca gelenler vasıtasıyla hediye ve adaklar yollayarak Beytullah'a yakınlaşmaya çalışırlardı. İnsanlar el-Beytü'l-Haram'la yeminleşiyorlardı, çünkü tüm Arapların gönlünde onun ayrı bir yeri vardı. Diğer mukaddes mekânlara yapılan hac, Mekke'ye yapılan hacdan farklıydı.¹⁹ Mesela Taif'teki Beytü'l-Lât, Arafat yakınındaki Beytü'l-Uzzâ, Beytü Menât, Beytü Zülhalesa, Beytü Necran ve diğer çoğu cahiliye evleri gibi. İnsanlar buralarda bayram yapmak ve birlikte çeşitli törenler düzenlemek için toplanırlardı. Onlar böylece kendilerini sevince boğarlar ve inançlarına göre, ilahlarını da sevindirirlerdi. Bu törenler hayvanların boğazlanmasını da içermekteydi. Herkes gücü ve imkânınca hayvan keser, fakirliğinden dolayı et yeme imkânı olmayanlar kesilen hayvanların etlerinden yerlerdi. Bu, fakirlerin lezzet, mal ve ibadet imkânı buldukları yerdi.²⁰

Tarihçiler Beytü'l-Uzza'dan bahsederken birtakım çelişkilere de değinirler. Beytü'l-Uzza'nın bazen bir put, bazen bir semure=ağaç veya ağaç kümesi olduğunu düşünürler; bazen onun el-Beyt veya etrafı harem kılınmış bir mekân olduğunu da söylerler.²¹

İşin içinde kabile ve kabilenin kendi karizması olunca, kabile mensuplarının, Tağutlarını hususen korumaya almaları ve bu esnada ona gereken saygının gösterilmesinin temini için de, muhafız ve hizmetçilerini bulundurmaları gerekliydi. Bir süre sonra prosedür kazanan ve belli bir hiyerarşiye dönüşen bu iş, diğer taraftan da kazanç ve prestij de kazandırmaktaydı. Araplarda cahiliye döneminde vuku bulan kavgaların bir kısmının bu hizmetleri ele geçirmek için yapıldığı da göz ardı edilmemelidir.

Mabetlere hizmet edenler, oralara gelen hediyeleri teslim alır, bağışları kabul eder ve adanan kurbanların kesimini gerçekleştirirlerdi. Tağut mekânları mukaddes sayıldığı için yanında savaşmak, kavga etmek hatta tartışmak, yasak kabul edilirdi. Bütün dinlerde olduğu gibi huzurda hiçbir türlü saygısızlık ve taşkınlığa mahal verilmez, hayızlı ve cünüp olanın orada bulunması da saygısızlık kabul edilirdi.²²

19 Medine için de aynı durum söz konusudur. Ancak orada tağut mekânları olmayıp, Medineliler hac için Mekke gibi daha uzak mekânlara giderlerdi. Bkz. Feyza Betül Köse, *Medine'de Sosyal Hayat-Dört Halife Dönemi*, Mana Yay., İstanbul 2016, s. 48-49

20 Bkz. Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Tarihî'l-Arab Kable'l-İslâm I-X*, 2. baskı, Bağdâd 1993, s. VI,351. Cahiliye haccı hakkında bkz. Mehmet Azimli, *Cahiliyye'yi Farklı Okumak*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015, s. 99-108

21 Bkz. Zebidi, Muhammed Murtazâ, *Tâcü'l-Ârûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, "hls" mad., s. 4439; Cevad Ali, s. IV,444-446. Ayrıca bkz. İsrail Balcı, *Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2014, s. 60-68

22 Bkz. Salim Ögüt, "Cenâbet", *DİA*, VII-349; Yunus Vehbi Yavuz, "Hayız", *DİA*, XVII,51

Şahıslardan biri veya kabilelerden herhangi bir sebeple böyle bir tapınakta ibadete imkân bulamayan veya bir tapınak inşaaya güç yeti-remeyenler, Kâbe'nin veya tapınağının birinin önüne beğendiği bir taş dikerek veya o tapınağın etrafından aldığı bir taşla yönelerek, tapınağı tavaf eder gibi o taşın çevresini dolaşırdı.²³ Göçebeler de konakladıkları yerlerde çadırlarından birini tapınak olarak tahsis ederek, her halükarda ibadetlerini aksatmamaya özen gösterirlerdi.²⁴ Tabii bu durumun, muhatabının dindar olanlarına mahsus olduğunu söylemeye bile gerek olmadığı açıktır.

Böylesi durumu olan yani hacca gidilen veya ibadethaneye dönüştürülen binalardan biri de Zülhalesa olup, Kâbe'ye nazîre olsun diye inşa edildiği ifade edilmektedir. O, konum itibarıyla, Arapların dinî açıdan en yüce evi olan "el-Ka'betü'l-Muazzama" (veya "el-Beytül-Harâm")'ın konumuyla yarışmaktadır. Zülhalesa'nın "el-Ka'betü'l-Yemâniyye" (veya "el-Ka'betü'l-Yemâme") diye isimlendirilmesinin veya "harem" görülmesinin²⁵ sebebi de bu olsa gerektir. Çünkü Zülhalesa'nın, Arapların nezdinde Nebatiler döneminden beri kutsal kabul edilen üstün tanrı Zü's-Şerâ (veya Zü's-Şirâ)'nın²⁶ konumundan daha yüksek bir konumda olduğu kabul edilmekteydi. Bu nazirenin bir yorumunun da, kaynaklarımıza Ebrehe'nin Kâbe'ye nazire olmak üzere yaptırdığı kilise (Kalîs/Kulleys)'nin Zülhalesa olduğu şeklindeki kabul edilemez rivayet²⁷ olarak geçmiş olduğu kanaatindeyim.

Adı: "Zülhalesa", içinde "Halesa" adlı putun bulunduğu yerin ve yapının adıdır. Zülhalesa'nın bizzat putun adı olduğu da nakledilmektedir ve içinde bulundurduğu puttan dolayı yapıya da aynı ad veril-

23 Bkz. Güç, "Put", s. XXXIV,364; Çağrıncı, s. III,317-318

24 Bkz. İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye I-II* (nşr. Mustafa es-Sekâ, İbrahim el-Ebyârî ve Abdulhafız eş-Şelebi), Dârü İbn Kesir, 3. baskı, Beyrut 2005, s. I,85-91; Duğaym, s. 184-186; Mustafa Çağrıncı, "Arap/İslâm'dan Önce Araplar'da Din", *DİA*, ss. III,316-321, s. III,318-320, Güç, "Putperestlik", *DİA*, s. XXXIV, 366-367; Apak, s. 274-275; Muhammed Acîne, *Mevsuatu Esatirul Arab an'il-Cahiliyye ve Delâilâtihâ I-II*, Dârü'l-Farabi, Beyrut 1994, s. I,276-278

25 Bkz. Zebidî, s. 4439; Muhammed Nu'man Cârîm, *Edyânu'l-Arab fi'l-Câhiliyye*, Matbaatu's-Sa'âde, Mısır 1923, s. 138; Çağrıncı, s. III,319

26 Bkz. G. Ryckmans, "Züşşerâ", *İA*, s. XIII,658; Ahmet Ağrakça, "Nebatiler", *DİA*, s. XXXII,258; Ömer Faruk Harman, "Medyen", *DİA*, s. XXVIII,347; Murat Sülün, "Şirâ", *DİA*, s. XXXIX,181

27 Bkz. İbn Hişâm, s. I,93; Ezrakî, s. I,372; Süheylî, s. I,176; İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânü'l-Arab I-XX* (nşr. Emin Muhammed Abdülvehhab-Muhammed es-Sadık el-Ubeydî), 3. baskı, Darü'l-İhyâ'it-Türasi'l-Arabî, Beyrut 1999, "hls" mad., s. IV,175; Rüşdî es-Sâlih Melhas, *Ahbâru Mekke ve Mâ Cae fihâ mine'l-Âsâr*, Ezrakî, Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed, (thk. Rüşdî es-Sâlih Melhas), 10. baskı, Mektebetü's-Sekâfe, Mekke 2002, (Açıklama Notları), s. I,385 Cevad Ali, s. VI,271; Duğaym, s. 132; George Davud, s. 307-308; Cârîm, s. 136-137; Atik b. Ğays el-Belâdî, *Mu'cemu'l-Meâlim'l-Cuğrafiyye fi'l-Sîretü'n-Nebeviyye*, Dârü Mekke, Mekke 1982, s. 113. Ayrıca bkz. Ahmet Lütü Kazancı, "Ebrehe", *DİA*, X,79; Mustafa Fayda, "Fil Vak'ası", *DİA*, XIII,70

miştir.²⁸ Rüşdi Salih, 'Ablâ'nın, Zülhalesa'nın yanında (veya Halesa Putu'nun yanında, dolayısıyla Zülhalesa beyti'nin içinde) bulunan bir ağaç olup, aslında putun diğer bir ismi olduğu kanaatindedir.²⁹ İlerde temas edeceğimiz gibi, bu putun veya Zülhalesa'nın 'el-Veliyye' ve 'el-Mervetü'l-Beydâ' şeklinde diğer isim veya lakapları da vardır.

Adlandırma ve harekelenme hakkında çeşitli tartışmalar olsa da,³⁰ Halesa'nın "zû"ya izafe edilmesi farklı bir önem arz etmektedir. Çünkü bu kullanım Arapların tanrı isimlerinde de yaygın olarak görülmektedir ki, Zü'l-Keffeyn, Zü'l-Ka'bât, Zü's-Şerâ, Zâtu Envât gibi put isimleri bunlardandır.³¹ Zemahşeri, Zülhalesa'nın içinde put bulunan bir beyt olduğu hakkındaki iddialara, "zû"nun cins isimlere izafet yapılmasından dolayı şüpheyle bakmaktadır.³² Yani bu beytin özel olmadığı, benzerlerinin bulunduğu, taş veya ağaç cinsinden bir şeye izafe edildiği kanaatindedir olduğu anlaşılmaktadır.³³

"el-Halas" veya "el-Halesa"nın (çoğulu "halasûn") lügatta, "tilki üzümü gibi tanesi olan ve ağaca tutunmuş güzel kokulu bir bitki olduğu",³⁴ veya "Merv Gülüne benzer gülü olan, hoş ve güzel bir ağaç olduğu veya ağaca sarılmış, üzüm bitkisinin bittiği asma ağacı anlamına geldiği, yuvarlak, geniş, ince tozlu yapraklara sahip olduğu, kökünün ise sulu olduğu ve insanların değil ancak hayvanların yediği akik taşına benzer kırmızı, tilki üzümü gibi üç-dört taneli meyvesi olan bir ağaç olduğu"³⁵ rivayet edilmektedir. Bu bağlamda Zülhalesa'nın, bu bitkinin sarıldığı kutsal nitelikli görülen işlenmiş bir taş olduğu düşünülebilir.

Putu bu ismin verilme sebebinin ise, 'Beyt' olarak yapılmış olan bu puta ibadet ve onu tavaf edenlerin temizlenip kurtulacaklarına olan inançları olduğu da söylenmiştir.³⁶

28 Bkz. İbn Hacer el-Askalâni, Ahmed b. Ali b. Muhammed, *Fethü'l-Bari bi-Şerhi Sahihi'l-İmam Ebi Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhari I-XIII*, (thk. Abdülkadir Şeybetülhamd), Riyad 2001, s. VII,670; Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed, *er-Ravdu'l-Ünüf fî Tefsiri es-Sireti'n-Nebeviyyeti Li'bni Hişâm I-IV*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. baskı, Lübnan 2009, s. I,175; Zebidî, s. 4439; Kehhâle, Ömer Rıda, *Mu'cemu Kaba-il'l-Arab I-V*, Müessesetü'l-Risale, 7. baskı, Beyrut 1997, s. I,332; Cevad Ali, s. VI,271, 446; Ömer Faruk Harman, "Zülhalesa", *DİA*, s. XLIV,561; George Davud Davud, *Edyânu'l-Arab Kable'l-İslâm ve Vechuhâ'l-Hadâri ve'l-İctimâi*, Müessesetü'l-Câmia li'd-Dirasat, Beyrut 1988, s. 308; Cârîm, s. 137; Duğaym, s. 137; Acine, s. I,276; Çağrıncı, s. III,319

29 Bkz. Melhas, s. I,382-383; Acine, s. I,274

30 Bkz. Zebidî, s. 4439

31 Bkz. Ya'kübi, s. I,255; İbn Habîb, s. 314, 318; İbnü'l-Kelbi, s. 40; Ezrakî, s. 130, 131; R. Klinge, *Putlar Kitabı*, İbnü'l-Kelbi, Notlar kısmı, s. 79²⁵⁰; Melhas, s. I,376; Söylemez, s. 44, 46

32 Bkz. Hamevî, s. II,383

33 Bkz. Zebidî, s. 4439

34 Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân I-V*, Dârü Sâdir, Beyrut 1977, s. II,383; Süheylî, s. I,175-176

35 İbn Manzûr, s. IV,175

36 Hamevî, s. II,383; Bkz. İbn Hacer, s. VII,670; Melhas, s. I,377

Şekli: Üzerine bir çeşit taş işlenmiş beyaz kuvars kristal taş şeklindeki puttur.³⁷ Bu tarifi yukarıda anlatılanlarla birlikte gözümüzün önüne getirdiğimiz zaman, üzerine yapraklı ve meyveli sarmaşık türü bir bitkinin dolandığı, tepesi taş şeklinde işlenmiş, dikkat çeken veya gariplik uyandıran heybetli bir taş/heykel, gözümüzün önüne gelmektedir.

Bânisi ve Yapılış Zamanı: Halesa'nın Amr b. Lühay tarafından Mekke'nin aşağı kısmına dikilen put olduğu rivayet edilmektedir.³⁸ Kaynaklarımızda yer alan bu bilgi kanaatimizce iki anlama gelmektedir. Birincisi Zülhalesa'nın önceden "Halesa" ismiyle sadece bir put olduğu ve sonradan üzeri örtülerek "beyt"e dönüştürüldüğüdür. Diğeri ise, her ne kadar Amr b. Lühay'ın bu putu diktiği ifade ediliyorsa da, onun aslında doğrudan bu putu dikmesi değil de, puta tapma geleneğini ve put dikme işini başlatan kişi olması ve bu durum anlatılırken de, Zülhalesa'nın isminin araya girmesidir. Yukarıda verilenlerden yaptığımız çıkarımlara göre, bu geleneğin başlatılmasından sonra, bölgedeki kabileler de, bu taşı buraya getirmiş veya orada bulunan bu taşı put olarak sahiplenmiş olmalıdırlar. Diğer yandan bu bilginin doğruluğu kabul edilecek olursa, bu durumda, putların tüm kabilelere taksimatı yapılırken, buradaki kabilelere de, Zülhalesa'nın düştüğü tahmin edilebilir. Böylece Zülhalesa'nın yapılış zamanını, bu döneme kadar götürmenin mümkün olduğunu düşünmekteyiz.

Yeri: Zülhalesa'nın, Mekke ile Yemen arasında Mekke'den yedi gecelik uzaklıktaki (yaklaşık 30x7=210 km.) Tebâle'de bulunan ve kutsal kabul edilen beyt olduğu rivayeti gibi,³⁹ Mekke ile Yemen arasında ve Mekke'ye dört günlük (30x4=120 km. yaklaşık) mesafedeki Ablâ'da yer aldığı da nakledilmektedir.⁴⁰ Ayrıca Mekke köylerinden Merrû'z-Zahrân vadisinde olduğu da iddia edilmektedir.⁴¹

Kaynaklarımızın Zülhalesa'nın yeriyle ilgili verdiği bilgilerde genelde ittifaklı ve tercihimiz olan husus, Mekke ile Yemen arasında olduğudur. Buradaki diğer ittifak ise, Zülhalesa'ya tapan kavimlerin coğrafyasıyla örtüştüğüdür. Yani bu putun bulunduğu mevki ile ona tapan kabilelerin mekânının aynı olmasıdır.⁴²

37 Bkz. İbnü'l-Kelbi, s. 40; Alûsî, s. II,207; Cevad Ali, s. VI,271; Harman, s. XLIV,561; George Davud, s. 308; Cârîm, s. 132; Acîne, s. I,276

38 Bkz. Ezrakî, s. I,124; Hamevî, s. II,383; Zebidî, s. 4439; Cevad Ali, s. VI,271; Duğaym, s. 133

39 Bkz. İbnü'l-Kelbi, 40; Zebidî, s. 4439; Hamevî, s. II,383; Alûsî, s. II,207; Cevad Ali, s. VI,271; George Davud, s. 308; Cârîm, s. 137; Duğaym, s. 132; Acîne, s. I,276

40 Bkz. İbn Habîb, s. 317; Alûsî, s. II,207; Cevad Ali, s. VI,271; Belâdî, s. 113; Acîne, s. I,276; Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-Sahîh-Sahîh-i Müslim ve Tercemesi I-VIII*, (çev. Mehmed Sofuoğlu), İrfan Yay., İstanbul 1988, "Fiten", 17 (VIII,443).

41 Bkz. Hamevî, s. II,383; Melhas, s. I,383-384

42 Bkz. Mustafa Fayda, "Becîle", *DîA*, s. V,287; Mustafa Fayda, "Devs", *DîA*, s. IX,253; Hüseyin Algül, "Ezd", *DîA*, s. XXII,46-47; Hüseyin Algül, "Has'am", *DîA*, s. XVI,281-282; M. Ali Kapan, "Hevâzin", *DîA*, s. XVII,276

Konudaki ayrı bir tartışma da, Zülhalesa'nın yıkılışından sonra ne olduğu hususu üzerindedir. Çünkü burada söz konusu edilen husus, yine Zülhalesa'nın yeridir. İbn Habîb,⁴³ “bu beytin kendi zamanında ‘Ablâ’da toprak bir beyt olduğunu işittiğini”; İbnü'l-Kelbî ise,⁴⁴ “Zülhalesa Kâbesi'nin yerinin, kendi zamanında Tebâle mescidinin kapısının eşiği olduğunu” zikretmektedir. Yani put olan o taşın, caminin eşiğine yerleştirilmiş olan taş olduğunu ifade etmektedir. Ve yine buranın yerinin, Has'am yurdunda ‘Ablâ’ veya ‘Abelât’⁴⁵ denilen bir beldenin camisi/mescidi olduğu da ifade edilmiştir.⁴⁶ Buradaki tartışmanın sebebi ise, Tebâle ve ‘Ablâ kelimelerinin yazımındaki benzerlikten kaynaklanması veya ‘Ablâ'nın Tebâle’de bir yer olduğunu düşündürmesidir. Ayrıca bölgeye ad olan Tebâle'nin aynı zamanda oradaki camiye ad olabileceğini düşünmek de mümkündür. Konumuzla ilgili olmamakla beraber, ‘Ablâ'nın “beyaz yer ve taş”la irtibatlı anlamlara sahip olması,⁴⁷ bölgede mermer veya beyaz taş ocağı olduğunu da düşündürmektedir.

Kabileleri: Yukarıda her kabilenin veya birkaç kabilenin birlikte kendilerine mahsus putları, tapınakları ve tağutları olduğundan⁴⁸ söz etmiştik. Bu bağlamda Zülhalesa putuna, Has'am,⁴⁹ Becile,⁵⁰ Devs, Ezdü's-Serât⁵¹ ile onlara komşu olan Hevâzin⁵² Arapları'na mensup kabilelerce ayrıca Benû Zübeyd ve Tebâle⁵³ Arapları'nca⁵⁴ ve Haris b. Ka'b, el-Ğavs b. Mürre b. Udd ve Benu Hilâl b. Âmirce de tapınılmaktadır.⁵⁵ Bu kabilelerin birlikteliği veya bu putun bulunduğu yere olan

43 Bkz. İbn Habîb, s. 317

44 Bkz. İbnü'l-Kelbî, s. 41; Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, “Cami/Dini ve Sosyokültürel Tarihi”, *DİA*, s. VII,48

45 Bkz. Süheylî, s. I,176; Hamevî, s. IV,80

46 Bkz. Hamevî, s. II,383; Süheylî, s. I,175; Cevad Ali, s. VI,272-273; Cârîm, s. 136

47 Hamevî, s. IV,80

48 Bkz. Yâkûbî, s. I,255

49 Bu kabile M. 6. yüzyıldan beri Ta'if ile Nacrân arasında, Yemen'den Mekke'ye giden kervan yolu boyunca oturlardı. Klinge, s. 79²⁵²

50 Güney Arabistan'dan kuzeye doğru göç ederek, Taifdeki Serat sıradağlarının orta kısmını ele geçiren bir Arap göçebe kabilesidir. Klinge, s. 79²⁵³

51 Ezd Serât, Serât dağlarında oturlardı ve dokumacılıklarıyla meşhurdular, bu sebepten de alay konusu olurlardı. Klinge, s. 79²⁵⁴

52 Büyük kuzey Arabistan kavmidir, Necid'in Yemene bakan kısmında (Mekke'nin yakınında), Hicazın doğusunda oturlardı. Klinge, s. 79²⁵⁵

53 Tebâle, kuzey Yemenin doğusunda yer alır. Hac yeri olduğu kadar pazar yeriydi de. Araplar arasında verimliliğiyle meşhurdu; burası, devamlı akan suları, ekin tarlaları ve hurmalıkları olan bir yerd. Tebâle havzasını “Tebâle ahdar=yeşil Tebâle” diye isimlendirirlerdi. Klinge, s. 79²⁵¹

54 Bkz. İbn İshak, s. 64; İbnü'l-Kelbî, s. 40; İbn Hişâm, s. I,93; Buhârî, Ebû 'Abdillah Muhammed b. İsmail b. İbrahim, *Sahîh-i Buhârî I-VI*, (çev. Beşir Eryarsoy vdd.), Polen Yay., İstanbul 2009, “Cihâd”, 154, 192 (s. III,159, 189), “Menâkıbü'l-Ensâr”, 21 (s. III,526), “Megazî”, 62 (s. IV,151-152), “Dua”, 19 (s. VI,84-85); Süheylî, s. I,175; Âlûsî, s. II,207; Ya'kûbî, s. I,255; İbn Manzûr, IV,175; Hamevî, s. II,383; Kehhâle, s. I,18, 65, 332; Cevad Ali, s. VI,271; George Davud, s. 308; Cârîm, s. 137; Duğaym, s. 132; Şeyki Dayf, *Tarîhu'l Edebül Arabî I-II*, 20. baskı, Dârü'l-Me'ârif, Kahire 2002, s. I,91; Çağrıncı, s. III,319

55 Bkz. İbn Habîb, s. 317; Hamevî, s. II,383; el-Belâdî, s. 113

mesafelerinden dolayı, bu kabilelerin Zülhalesa'ya tapınmadıkları hususunda yapılan itirazların geçerli olmadığını söylemek de mümkündür.⁵⁶ Çünkü kabileler tapınmak ve ziyaret için zaten uzak mekânlara gitmekte idiler.

Hız. Peygamber'in vefat haberi üzerine Has'am kabilesinden bir grup insanın Hız. Ebubekir'e isyanı hakkında kaynaklarımızda yer alan şu rivayet, kabile-put ilişkisi hakkında ayrıntı sunmaktadır: Hız. Ebubekir, Cerir b. Abdillâh'a kavminden Allah'ın emri üzerine olanları çağırmasını emretti. Sonra onları takviye kuvvetlerle destekleyip Allah'ın emrinden uzaklaşanlarla savaştı. Daha sonra ona Has'am'ın üzerine gitmesini ve onlardan kızgınlıkla Zülhalesa için çıkıp onun iadesini isteyenlerle, Allah onları ve onlardan kendine şirk koşanları öldürünceye kadar savaşmasını emretti.⁵⁷

Sâdini: Araplarda dinî hizmetler ve onları görenler için kullanılan iki önemli tabirin olduğunu görmekteyiz: Biri “sidâne/sâdin” ve diğeri ise “hicâbe/hâcib”dir. Kaynaklarımızda Zülhalesa için kullanılan tabirlerden olan “Sâdin”; “hizmetçi”, “Kâbe hizmetçisi” veya “put evlerinin hizmetçisi” demektir. “Sidânetü'l-Kâbe, Kâbe'ye hizmet eden, onun işlerini üstlenen, kapısını açıp kapayan” anlamındadır. Sâdinler, cahiliye ilahlarının sayısınca olurdu. Cahiliyyenin din adamları olarak kabul ettiğimiz sâdin ve hâcibler, rütbe ve itibar açısından Arap toplumu tabakalarının başında yer almaktadırlar. Onlar bir takım ayrıcalıklara sahiptir, çünkü ilahlar adına emir ve nehiy edenler olarak ilahların yeryüzünde konuşan dilleridirler. Onlar insanları ilahlara yaklaştırırlar, helal ve haram kılarlardı. Cahiliye zamanında kendilerine sidâne görevi verilen bu şerefli ailelerin, kavimleri içinde büyük itibar ve nüfuzları vardı. Onlar Kâbe'nin hatim'ine⁵⁸ ve putların evlerine sunulan kurban ve adaklardan kendi hak ve paylarınca istifade ederlerdi.⁵⁹

Benû Bâhile b. Âsûr'dan Benû Ümâme⁶⁰ veya Hâris b. Ka'b, Cürm, Zebîd, Ğavs b. Mürr b. Üdd ve Benû Hilal b. Âmir, bu putun hizmetçileri ve koruyucuları (sedene) idiler.⁶¹

Kâbeliği: Hız. İbrahim'den beri bilinen ve saygı gösterilen Kâbe'ye “el-Beytü'l-Harâm” veya “el-Ka'betü's-Şâmiyye” denildiği gibi Zülhalesa'ya

56 Melhas, s. I,383-384

57 Bkz. Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu't-Taberî-Târîhur-Rusul ve'l-Mulûk I-XI*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), 2. baskı, Dârü'l-Maarif, Mısır 1969, s. III,322; Cevad Ali, s. IV,185-186

58 Bkz. Ezrakî, s. I,120

59 Bkz. İbn Habîb, s. 134; Cevad Ali, s. VI,214; M. Hanefi Palabiyik, “İslam Öncesi Arap Düşüncesinde Din ve Din Adamı Algısı”, *Cahiliye Araplarının Uluhiyet Anlayışı*, (ed. M. Mahfuz Söylemez), Ankara 2015, ss. 97-147, s. 108, 122

60 Bkz. İbnü'l-Kelbî, s. 40; Kehhâle, s. I,40; Cevad Ali, s. VI,270; Cârîm, s. 137; el-Belâdi, s. 113. Sadinlik ve sadinler hakkında ayrıca bkz. Palabiyik, s. 116 vd.

61 Bkz. İbn Habîb, s. 317; Hamevî, s. II,383; Cevad Ali, s. VI,270

da âdeta Kâbe'ye benzetmek üzere ve çok sayıdaki kabilenin toplandığı bir merkezde bulunduğundan “el-Ka’betü'l-Yemâniyye” (veya yanlış olarak el-Ka’betü'l-Yemâme) adı verilmiştir.⁶² Kaynaklarda bu hususta ihtilafın görüldüğüne yani bazen Kâbe'ye bazen de Zülhalesa'ya “el-Ka’betü’ş-Şâmiyye” dendiğine veya tersine şahit oluyorsak da, sonuçta yukarıda yapılan tercihin doğru olduğunu düşünmekteyiz.⁶³

Telbiyesi: Hac için ihrama girenlerin “lebbeyk”le başlayan zikir cümlelerini söylemesi olarak tarif edilen telbiye,⁶⁴ hac ve tavaf esnasında getirilir. Kaynaklarımız Zülhalesa'nın ziyareti esnasında söylenen telbiye olarak tek bir rivayet vermektedir: “Lebbeyk Allahümme Lebbeyk. Lebbeyk bimâ hüve ehabbe ileyk=Buyur Allahım buyur. Buyur sana daha sevimli olanla.”⁶⁵ Ya’kübî de, “Lebbeyk ‘an Becile fi bârik ve muhayyile=Becile, gizlide ve açıkta emrine hazırdır!” ifadesini Becile kabilesinin telbiyesi olarak zikretmektedir.⁶⁶ Zülhalesa'ya mahsus bir telbiyenin bulunması, onun tavaf edilen bir beyt olduğunun da açık delili olarak görülmelidir.

Özelliği: Zülhalesa bir ziyaret yeri idi, puta tapanlar orayı tavaf ediyor, puta kolyeler takıyor, arpa, buğday ve kurbanlar takdim ediyor, üzerine süt saçıyor, devekuşu yumurtaları asıyor ve önünde fal okları çekerek yapacakları işlere karar veriyorlardı.⁶⁷ Bu yapılanlar onun ziraatla ilgili bir ilâhe yani bir bereket tanrıçası olarak kabul edildiğini de düşündürmektedir.⁶⁸

Zülhalesa'nın tanrıça yani dişi bir ilâhe olduğu, ona kadına yapılan muamele⁶⁹ gibi muamele edildiği, bazı rivayetlerdeki göndergelerden de anlaşılmaktadır. Mesela Cerîr b. Abdillâh, Zülhalesa'yı yıktığında Has'am'dan bir kadının Zülhalesa ile ilgili mersiyesindeki söylediği şiirde geçen müennes “el-Veliyye” kelimesi⁷⁰ ile Zülhalesa kast edilmiştir:

62 Bkz. İbn Hişam, s. I,93; Ezrakî, s. I,372; Buhârî, “Cihâd”, 154, 192 (s. III,159, 189), “Menâkıbü'l-Ensâr”, 21 (s. III,526), “Megazî”, 62 (s. IV,151-152); İbn Hacer, s. VII,670; Hamevî, s. II,383; Süheylî s. I,176; Zebîdî, s. 4439; İbn Manzûr, s. IV,175; Melhas, s. I,377; Kehhâle, s. I,332; Cevad Ali, s. VI,271; 444-446; Duğaym, s. 132; George Davud, s. 308; Cârîm, s. 136-137; el-Belâdî, s. 113; Şeyki Dayf, s. I,92

63 Bkz. Cârîm, s. 138

64 Bkz. Salim Öğüt, “Telbiye”, *DİA*, s. XL,396-397

65 Bkz. İbn Habîb, s. 312

66 Bkz. Ya’kübî, s. I,256. Sarıck, ısrarlı olmamakla beraber, bu putun erkek kabul edildiğini ifade etmektedir. Murat Sarıck, *Put-Hicazın Beş Putu ve Modern Putlar*, Nesil Yay., İstanbul 2014, s. 203, 207

67 Bkz. İbnü'l-Kelbî, s. 40; Ezrakî, s. I,124; Hamevî, s. II,383; Zebîdî, s. 4439; Âlûsî, s. II,207; Cevâd Ali, s. VI, 271; Cârîm, s. 137; Acîne, s. I,276

68 Bkz. Cevâd Ali, s. VI, 273; T. Fahd, “Dhu'l-Khalasa”, *EL2*, s. II,241; Harman, s. XLIV,561

69 İbn Manzûr, Zülhalesa'yı anlattığı maddede, “Hâlise'nin bir kadın ismi olduğunu söylemesi de gözden kaçmamalıdır. IV,175;

70 Rüşdî es-Sâlih Melhas, kendi zamanında bile makam ve ziyaretgâhların, “sevilen ve yardım eden” anlamına gelen “el-veliyye” terimiyle anıldığını zikreder. s. I,377. Zaten “el-Veliyye”, Zülhalesa'nın diğer ismidir. s. I,382

Benû Umâme, *el-Veliyye'de* yığın yığın döküldüler,
Hepsi de kargı yaralarıyla inler halde!
En önemli işleri için gelmişlerdi,
Önlerine, kılıçlarıyla kükreyen arslanlar çıktı!
Ahmas kahramanları, Has'am kadınlarına da
Her yana dağılan hakareten pay düşürdüler!⁷¹

Yine aynı şekilde, bu ilaheyi ifade etmek için kullanılan "el-Merve-tü'l-Beydâ" kelimesinde de müenneslik açığa çıkmaktadır ki, Hidâş b. Züheyr el-Âmirî, aralarında bir ahit olup da bu ahde hıyanet eden bir adama, tapınılan bu ilahtan söz etmektedir:

"Benimle onun arasında bir ahdin olduğu hususunda

Ona Allah'ı hatırlattım, keşke öğüt alsaydı.

Tebâle günü *el-Mervetü'l-Beydâ*'ya (Beyaz Çakmak Taşı'na [Zülhalesa]) yemin olsun.

Ve Numan'ın *Hristiyan olduğu hapishanesine yemin olsun.*"⁷²

Arapların ona gerdanlıklar takmaları, yerin bitirdiklerinden sunmaları, boynuna devekuşu yumurtası asmaları ve onu sütle yıkamaları, diğer bir açıdan, bir kadına yapılan muameleleri ona yapmaları anlamına gelmektedir. Bu da onun bereketi ve verimliliği sembolize ettiği anlamındadır. Zaten birçok medeniyette de ağaç ve taşlara kutsallık atfedildiği hatırlanacak olursa,⁷³ bunda bir garabet olmayacağını da söyleyebiliriz. Üstelik bu medeniyetlerin Sami ve diğer komşu medeniyetler olduğu hatırlanacak olursa, tesirlenmenin daha açık olacağı inkâr edilemez.

Ağacın, hurmanın veya herhangi bir bitkinin; yiyecek, ekin, sefere hazırlık, *ıçki ve sunum olarak görülmesi* doğaldır ve bunların da mukaddes yaşama dönüşmesini görmekte *şaşılabacak bir* durum yoktur, çünkü o verimlilik ve bereket ilahesidir. Bir bedevi çölün sıcağından veya hararetinden dolayı bir ağacın veya sedir ağacının gölgesinde oturarak ondan istifade eder. Akasya, hurma, diğer ağaç veya bitkilerin, yeryüzünde başa gelecek belalardan korunmaya dönüşmesi de ayrı bir zarurettir. Büyük dikili taşlar, güzel yeşil yapraklarla süslenmiş olunca, o, bölgenin durumunu belirleyen olarak görülür, kuraklık

71 Bkz. İbnü'l-Kelbi, s. 41; Hamevî, s. II,384

72 Bkz. İbnül Kelbi, s. 40; Hamevî, s. II,383; Zebîdî, s. 4439; Duğaym, s. 133; Cevâd Ali, s. VI, 273

73 Örnek olarak bkz. Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1968; Hakkı Acun, *Türk Kültüründe Taşlar*, AKM Yay., Ankara 2010; Pervin Ergun, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, AKM Başk. Yay., Ankara 2004; Hikmet Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları: 1-Türklerde Dağla İlgili İnançlar*, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1973; Seniha Sönmez, *Türklerde Dağ Kültü İnanç ve Altay, Twa ve Şor Destanlarında Dağ*, Balıkesir 2008

veya bereketle, toprak, su, hava ve gökten gelecek her türlü yardımla ilişkilendirilir. O halde bu, yenilenme ve gençliğin tükenmezliği ile hayatın özünün sembolü olur. Hatta o, dağın ebedilik sembol olmasına karşılık, Arabın sözünde toprağın tasvir ve temsiline dönüşür.⁷⁴

Zülhalesa'nın önünde fal oklarının çekilmesinin de, hem onun gücü ve asabiyetini ortaya koyması açısından hem de önemsenmesinin keyfiyeti açısından delil olduğu kanaatindeyiz. Bazı putların önünde çeşitli alanlarda olmak üzere çok sayıda fal okları mevcut iken, klasik kaynaklarımızın bildirdiğine göre, bunda üç ok vardır. Bu rivayetler, daha fazla fal oklarının bulunmadığı anlamına gelmemekle beraber, daha fazlasının olduğunu söyleyen bir rivayete de sahip olmadığımızı belirtmeliyiz. Bu fal uygulamasında kullanılmak üzere biri "buyurucu" (el-âmir), biri "yasaklayıcı" (en-nâhî), biri de "mühlet verici" (el-müte-rabbis) olmak üzere üç fal oku vardı. İnsanlar herhangi bir şeye karar vermek istediklerinde putun yanına gelip fal oklarını çekiyor ve isterlerse çikana uyuyorlardı.⁷⁵

Kısır yani doğurganlığı kalmamış kadınların çocuk sahibi olmak için Zülhalesa putu ve kâhinine müracaat ettiklerine dair rivayetlerden söz edilmesi de önemlidir: Rukiyye bt. Cüşem hamile olup olmadığını öğrenmek için Zülhalesa'nın kâhinesine başvurmuş, o da, onun karnındaki bebek hakkında kehanette bulunmuştur.⁷⁶

Bu putun ismi, Araplardan babası öldürülen bir kişinin, putun huzurunda fal oklarını çekmesiyle ilgili rivayette de geçmektedir: Tebâleli birisi, öldürülen babasının intikamını almak maksadıyla fal oklarını birkaç kez çekmiş, istediği ok çıkmayınca, "Ey Zülhalesa! Eğer senin baban öldürülmüş olsaydı intikam almayı yasaklamazdın" demişti.⁷⁷ Bir diğer rivayete göre ise İmruülkays b. Hucr, intikam amacıyla Benû Esed'e baskın yapmadan önce Zülhalesa'ya gidip üç defa fal oklarından çekmiş, her defasında yasaklayıcı ok çıkması üzerine okları kırıp putun üzerine fırlatarak, "Eğer senin baban öldürülmüş olsaydı beni bu intikamdan alıkoymazdın" demiş, ardından da Benû Esed'in üzerine yürüyerek onları yenmiştir.⁷⁸ Hatta bu olaydan sonra İmruülkays'ın onu ilk terk edenlerden olduğu, İslam gelinceye ve Cerir b. Abdillah onu yıkıncaya kadar Zülhalesa'nın yanında hiç kimsenin bir

74 Bkz. Acine, s. I,277-278

75 Bkz. İbnü'l-Kelbî, s. 46; Süheyli, s. I,175; Âlûsî, s. II,207; Melhas, s. I,377; Cevâd Ali, s. VI, 271; Mustafa Öz, "Ezlâm", *DİA*, s. XII.67

76 Bkz. Ahmed Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab fi 'Usûri'l-Arabiyyeti'z-Zâhira I-III*, Mektebetu Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır 1923, s. I,349

77 Bkz. İbnü'l-Kelbî, s. 40; Âlûsî, s. II,207; George Davud, s. 308; Acine, s. I,276

78 Bkz. İbnü'l-Kelbî, s. 40, 46; İbn Hişâm, s. I,94; Süheyli, s. I,175; Hamevî, s. II,384; Âlûsî, s. II,207; Cevâd Ali, s. VI, 272; George Davud, s. 308; Duğaym, s. 133; Ahmet Savran, "İmruülkays b. Hucr", *DİA* s. XXII,238

daha fal okları çekmediği de söylenir.⁷⁹ Her ne kadar kaynaklarımızda böyle bir rivayet yer almaktaysa da, bu puta tapılışın bu şekilde abartılı bitirilişini kabul etmek mümkün görünmemektedir. Çünkü aşağıda göreceğimiz, yıkımı esnasında kabilelerin onun için savaşmış olmalarıyla ilgili rivayet, daha sonraları da bu putun/beytin ne kadar önemsendiğini göstermektedir.

Yıkılışı: Mekke'yi fethettikten sonra 10/631 yılında, Allah Resulü, Cerir b. Abdullah el- Beceli'ye, "Şu Zülhalesa'yı yıkıp da gönlümü rahatlatmaz mısın, Cerir?" diyerek, ondan orayı tahrip etmesini istemiştir. Cerir, Becile kabilesine mensup Ahmesoğulları'ndan 150 süvariyle birlikte Zülhalesa'ya gidince Has'am ve Bâhile kabileleri tapınağı korumak için savaşmış, Cerir de Bâhile'den 100, Benû Kuhâfe'den 200 ve Has'am'dan da çok sayıda kişiyi öldürerek Zülhalesa tapınağını yıkıp ateşe vermiştir.⁸⁰ Bir başka rivayette de bu Kâbe'nin yıkılışının, Peygamber'in vefatından iki ay yahut buna yakın bir süre önce meydana geldiği de yer alır.⁸¹ Daha sonra Zülhalesa adı verilen taş, orada yapılan Tebâle Camii'nin kapısına eşik yapılmıştır.⁸²

Rüşdî es-Sâlih, Beceli'nin, büyüklüğünden dolayı bu Kâbe'nin (Beyt'in) binasını tamamen yıkmadığı, bir kısmını veya oradaki putları yerle bir ettiği kanaatindedir. Ona göre imanlar zayıflayıp da bidatlar ve hurafeler çoğalınca, Devs ve civarındaki kabileler, yeniden bu Beyt'e dönüş yaptılar. Orada sığınak aramaya başladılar, oraya yönelip kurbanlar kestiler, takdimeler sundular. Aynı şeyi Zülhalesa'nın yanında bulunan ve adına "Ablâ" denen ağaç için de yapmaya başladılar. Bu binanın ve bu durumun varlığı, Suudî Kralı Abdulaziz Faysal dönemine kadar devam etmiş. 1924 yılında kralın bölge emiri Abdülaziz b. İbrahim, bu Kâbe'yi ortadan kaldırmış ve Kâbe'nin yanı başında bulunan Şeceretü'l-Ebla'yı da yaktırmıştır. Binanın enkazı da, vadiye dökülerek izleri silinmiştir. Bu yıkıma şahit olanlardan birinin anlatığına göre, binanın taşları ancak en az kırk kişinin yerinden kımıldatabileceği büyüklükte idi.⁸³ Bu olayın aşağıda zikredilen ve Resulullah'a isnat edilen rivayetlerin tahakkuku için uydurulmuş olması da mümkündür. Yani "mademki, Resulullah böyle buyurmuştur, öyleyse

79 Bkz. İbnü'l-Kelbi, s. 46; Hamevî, s. II,383; Melhas, s. I,378

80 Bkz. İbnü'l-Kelbi, s. 40-41; Taberî, s. III,158; Buhârî, "Cihâd", 154, 192 (s. III,159, 189), "Menâkıbü'l-Ensâr", 21 (s. III,526), "Megazî", 62 (s. IV,151-152); Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani, *Müsned I-VI*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, tsz., s. IV, 360, 362, 365; Hamevî, s. II,383-384; Süheyli, s. I,176; Zebîdî, s. 4439; Cevâd Ali, s. VI,272, 446; George Davud, s. 308; Duğaym, s. 133; Mustafa Fayda, "Cerir b. Abdullah", s. VII,410-411

81 Bkz. İbn İshak, s. 64; Süheyli, s. I,176; Âlûsî, s. II,207-208; Cevâd Ali, s. VI, 272; Cârîm, s. 137

82 Bkz. İbnü'l-Kelbi, s. 41; Hamevî, s. II,384; Âlûsî, s. II,208; Cevâd Ali, s. VI, 272; Cârîm, s. 137

83 Bkz. Melhas, s. I,379-380

olay tahakkuk edecektir ve şu şekilde de cereyan etmiştir.” anlamında. Yoksa Allah Resulü gelecekte vuku bulacak bir irtidat hadisini nereden bilip de haber verecek; ayrıca böyle bir haber zaten İslamiyet’i kabul eden bu kabileyi baştan beri üzer, daha dikkatli ve dirençli olmaya götürür. Bu yüzden böyle bir gaybî haberin Allah Resulü’ne isnadını sahih bulmamaktayız. Diğer bölgelerde olduğu gibi burada da görülen irtidat hadislerinin, bu şekilde bir mucizeyle irtibatlandırılmış olması gerektiğini düşünmekteyiz.

Hakkında: Hz. Peygamber’den geldiği nakledilen bir rivayette, Araplardan bir grubun, putlara tapma konusunda cahiliyedeki hallerine geri dönecekleri, Devs oğulları kadınlarının Zülhalesa’nın etrafında tavaf edecekleri yer alır.

Rivayete göre Hz. Peygamber: “Devs kabilesinin kadınları, eskiden olduğu gibi tapınmak için Zülhalesa’nın etrafında izdiham oluşturmadıkça dünyanın sonu gelmeyecektir (kıyamet kopmayacaktır).” buyurmuştur.⁸⁴

Zülhalesa hakkındaki rivayetlerin detaylarını göstermek için Buhârî’nin daha yukarıda verdiğimiz rivayetinin metnini vermek istiyoruz:

“Cerîr b. Abdullah bana dedi ki: Resulullah (s) bana şöyle demişti: “Beni şu Zülhalesa -Bu, Has’am kabilesinin yaşadığı yerde bulunan ve “el-Ka’betü’l-Yemâniyye” diye anılan bir tapınağın adıdır- belasından kurtarsan çok hoşnut edersin!” Ben de Ahmes kabilesinden yüz elli kişilik bir süvari birliği ile oraya gittim. Ahmesliler çok iyi at binen kimselerdi. Ben ise at üzerinde doğru dürüst duramıyordum bile. Bu durumumu Resulullah’a (s) arz ettim. Resulullah (s) benim göğsüme öyle bir vurdu ki elinin izleri çıktı. Sonra da şöyle dua etti: “Allahım onu sabit kıl, ona sükûnet ver ve kendisini hidayete erdiren ve hidayete eren bir kul eyle!”

Bu duanın ardından Cerîr oraya gitti ve Zülhalasa’yı parçalayıp yaktı. Seriyeye sonucuyla ilgili bilgiyi ve müjdeyi Resulullah’a (s) ulaştırması için bir haberci gönderdi. Haberci Hz. Peygamber’in (s) huzuruna çıkınca: “Seni hak ile gönderen Allah’a yemin ederim ki ben gelirken Zülhalesa içi boşaltılmış ve yanarak kapkara kesilmiş bir deve gibi yerle bir olmuş ve yakılmıştı.” dedi. Resûl-i Ekrem (s) de Ahmes ve onların içinden bu seriyeye katılanlar için Allah’tan beş defa bereket diledi.” Cerîr, der ki; “Resulullah’ın (s) yanına gittiğimizde bize ve Ahmes kabilesine dua etti. Ondandır bir daha attan düşmedim.”⁸⁵

84 Bkz. Buhârî, “Fiten”, 22 (s. VI,407); Müslim, “Fiten”, 17 (s. VIII,443); İbn Hacer, s. VII,670, XIII,82; Ahmed b. Hanbel, s. II, 271; İbnü’l-Kelbî, s. 41; İbn Manzûr, IV,175; Hamevî, s. II,384; Cevâd Ali, s. VI, 271; George Davud, s. 308; Duğaym, s. 132

85 Buhârî, “Cihâd”, 154, 192 (s. III,159, 189), “Menâkıbü’l-Ensâr”, 21 (s. III,526), “Megazî”, 62 (s. IV,151-152). Ayrıca bkz. Muhammed b. Yusuf es-Sâlihî eş-Şâmî, *Sübûlü’l-Hüda*

SONUÇ

Zülhalesa, Araplarda veya diğer coğrafyalarda gördüğümüz mekân/hac yeri ilahlarından biridir. Hz. İbrahim'den beri bölgede saygınlığı devam eden Kâbe'ye nazîre veya benzeşme olsun diye inşa edilmiştir. Bölgede bulunan "el-Halasa" adlı bir putun üzerine Kâbe olarak bina edilmiş ve böylece "Zülhalesa" ismiyle şöhret yapmış ve "el-Ka'betü'l-Yemâniyye" diye de anılmıştır. Araplarda önemi bilinen kabile asabiyyetinin sonucu olarak gelişen "her kabilenin kendi putunun olması", burada da tezahür etmiş ve bu Beyt, bilhassa Has'am, Becîle, Devs ve Ezdü's-Serât kabilelerince saygı gösterilen bir mekân olmuştur.

Zülhalesa'nın da hizmetçi ve koruyucuları vardır, onlar da, Benû Bâhile b. Âsûr'dan Benû Ümâme veya Hâris b. Ka'b, Cürm, Zebîd, Ğavs b. Mürr b. Üdd ve Benû Hilal b. Âmir olarak geçmektedir.

Kâbe-i Şerîfe gösterilen saygı ve onun etrafında yapılan ibadet ve diğer ritüellerin tamamının, bu Beyt için de yapıldığını görmekteyiz: Tavaf etme, kurban kesme, adaklar adama, hediyeler sunma ve huzurunda fal okları çekilmesi gibi. Diğer birçok kabilenin ve tapınağın ibadetinde olduğu gibi Zülhalesa için de hususi bir telbiye vardır. Hatta bu bağlamda o, "el-Ka'betü'l-Yemâniyye" olarak da anılmaktadır. Huzurunda fal oklarının çekilmesi ve kadınların putun sâdinine/kâhinine giderek, doğurganlığını konuşması, Zülhalesa'nın toplum nezdindeki değerini göstermektedir.

Tepesine bir çeşit taç işlenmiş beyaz kuvars kristal bir taş olup, üzerine asma şeklinde yapraklı, taneli ve kokulu bir sarmaşık bitki dolanmış, dikkat çeken veya gariplik uyandıran heybetli bir taş/heykeldir. Ne zaman yapıldığı bilinmemekle beraber, bu tarihi Amr b. Lühay'ın Mekke ve civarına putperestliği getirdiği zamana kadar götürmenin mümkün olduğu düşünülebilir.

Zülhalesa, Mekke ile Yemen arasında Mekke'ye yaklaşık 200 km.lik bir mesafede olup, Mekke'nin fethinden bir müddet sonra civardaki putlar ve puthaneler kaldırılırken, Zülhalesa'nın da Hz. Peygamber'in Cerir b. Abdillah komutasında gönderdiği seriyye ile yıkılıp yakılmış ve yerle bir edilmiş olduğunu görmekteyiz.

Yıkılmasından sonra Zülhalesa'nın kalıntılarının, Tebale'de yapılan Mescid inşaatında kullanıldığını ve hatta -belki de aşağılamak kastıyla- bizzat putun mescidin eşliğine konduğunu görmekteyiz.

Zülhalesa ismi, şiirlerde ve bazı hadislerde de geçmektedir. Şiirlerde geçen "el-Veliyye" ile "el-Mervetü'l-Beydâ" kelimeleri, Zülhalesa'nın

diğer isim veya lakaplarıdır. Hadislerde ise, Cerir b. Abdullah ile ilgili rivayetler dışında, “ileride tekrar putlara tapınmanın döneceğini” ima eden rivayetler arasındaki hadislerde geçmektedir.

Zülhalesa'yla ilgili rivayetler, onun dişi yani ilahe/tanrıça kabul edildiğini göstermektedir. Huzurunda yapılan ritüeller ve ona gösterilen saygının biçimi, bunun en iyi göstergesi olup, bereket ve verimliliği sembolize ettiği anlaşılmaktadır. Aslında sürekli yeşil kalmayı başaraabilen meyveli ve yapraklı bir sarmaşıkla donanmış bir taşın, zaten taşın ve ağacın kutsandığı bir toplumda, tanrıça olarak görülmeye varabileceğini düşünebiliriz.

EK

İbn Sa'd'ın Cerir b. Abdullah'ın Zülhalesa Seriyyesi Hakkındaki Rivayetleri

İbn Sa'd, Yemen Kabilelerinden "Becile'den Olanlar"ı anlatırken en başta Cerir b. Abdullah'a yer vererek ondan uzunca bahis açar (s. VI,282-298). Burada onun konumuzla alakalı olarak verdiği bilgileri⁸⁶ olduğu gibi vermeyi uygun bulmaktayız:

"Bize Muhammed b. Ömer haber verdi; dedi ki: Bize Abdülhamid b. Ca'fer anlattı. O da babasından şöyle dediğini rivayet etti:

Cerir Medine'ye gelip Müslüman olunca Medine'de birkaç gün kaldı. O birkaç günde sahâbe ile birlikte sabah akşam Allah Resûlü'ne (sas) gidip geliyordu. Selam verdikten sonra Allah Resûlü (sas) oturmalarını işaret edinceye kadar ayakta beklerlerdi. Sonra Allah Resûlü (sas) bir gün Cerir'e "Zü'l-Halasa ne durumdadır?" dedi. Cerir "Eski halinde devam ediyor." deyince "Az kaldı. İnşaallah Allah ondan [bizi] kurtarıp gönlümüzü rahatlatacaktır." dedi.

Sonra Allah Resûlü (sas) Cerir'e bir sancak verip Zü'l-Halasa'yı yıkmak için gönderdi. Cerir kavminden 200 kişiyle birlikte yola çıktı. Çok geçmeden geri döndü. Allah Resûlü (sas) "Onu yıktın mı?" deyince "Evet, seni hak olarak gönderene yemin olsun ki, üzerinde ne varsa aldım ve onu ateşle yaktım. Onu nefsinin peşinden koşup da perişan olan kimse gibi bıraktım. Hiç kimse de bize engel olmadı. Biz ona varınca kılıçlarımız bize asalet ve heybet kazandırdı. Dolayısıyla kimse bize direnmedi ve [onu yıkmaktan] alıkoymadı"

Muhammed b. Ömer dedi ki: Abdülhamid b. Ca'fer dedi ki: Cerir b. Abdullah'ın çocuklarından birine bu olayı anlattım. Bunun üzerine o şöyle dedi: Babamdan ve başkalarından şunları duymuştum:

Allah Resûlü (sas) bir gün Cerir'e, "Ey Cerir! Beni, Zü'l-Halasa'dan kurtarıp gönlümü rahatlatmaz mısın?" deyince o, "Vallahi evet! Ey Allah'ın Resûlü! Bu iş çok hoşuma giden bir şeydir. Doğrusu benden başka birinin onu yıkmamasını arzu ediyorum." Bu cevap üzerine Allah Resûlü (sas), "Kavminle beraber bu iş için yola koyul! Allah'ın izniyle onu yıkacaksın!" dedi.

Cerir dedi ki: 'Memleketin uzaklığı düşündüm; eğer deveyle gidersem geç kalırım. Zira [içimden] o, hızlı atlara benzemez dedim. Diğer taraftan benim at binme tecrübem yoktu. Daha önce bu konuda kendimi denemiştım. Hangi ata binsem beni yere attı ve bu nedenle yaralandım. Dolayısıyla ben de ata binmekten vazgeçtim. Mahalle halkı

86 İbn Sa'd, Muhammed, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, (ed. Adnan Demircan, çev. H. Akdemir), Şiyyer Yay., İstanbul 2014, s. VI,285-288 ve s. VIII,130

'Merkebe ve deveye bin!' diyerek benimle alay ediyorlardı. Bu durumu Allah Resûlü'ne (sas) söyledim. Bunun üzerine göğsüme vurdu. Parmaklarının etkisini göğsümde hissettim. Sonra 'Allah'ım, onu sabit kıl, kendisini hidayete ermiş ve başkalarını hidayete götüren kılavuz eyle!' dedi.

Akabinde onun (sas) yanından kalktım. Onu (sas) hak ile gönderen Allah'a yemin olsun ki, sanki ben, artık bildiğim eski ben değildim. Sözü sohbeti olmayan yabanî bir arkadaşımın atına yönelip gücünü sınamak üzere ona bindim. O at, altımda sanki bir koyun gibi oldu. Bundan dolayı Allah'a hamd ettim. Ahmes kabilesinden 150 kişiyle birlikte yola çıktık. Bunlar Cahiliye döneminde de at sahibi olan kimselerdi. At üzerinde yağma yapar, at üzerinde [olan süvarilerin] yağmasına uğrarlardı. Atlarının asaleti ve binicilikteki maharetleri sebebiyle hemen hemen her yağmaya uğradıklarında baskından kurtulurlar ve yaptıkları yağmaların pek çoğundan yakalanmadan güvenli yerlerine ulaşırlardı.

Zü'l-Halasa'ya vardım. Bir de ne göreyim, bazıları şirke bulaşmış! "Sizin ona gücünüz yeter mi?" diyorlardı. Ben de "İnşallah pek yakında göreceksiniz!" dedim. Ateşten bir parça kor alıp etrafımızda yığılmış otları taşımaları için arkadaşlarımı çağırdım. Sonra onları putun üzerine atıp tutuşturdum. Put, katrana boyanmış bir deve gibi üzerindeki her şeyi soyulmuş hale geldi. Sonra adı Hüseyin b. Rebî'a olup da Ebû Ertât diye anılan birini müjdeci olarak Allah Resûlü'ne (sas) gönderdim. Ona, "Biraz hızlı git, Allah Resûlü'ne (sas) varıp o putun yıkıldığını haber ver!" dedim. O zat bineğine binip hızlıca yol aldı ve Allah Resûlü'ne (sas) varıp durumu anlatmaya başladı. Allah Resûlü (sas) ise [onun sözünü keserek mütemediyen] "Onu yıktınız mı?" diyordu. Bunun üzerine Hüseyin de, "Seni hak ile gönderen Allah'a yemin olsun ki, sana haber vermek için yanından ayrıldığımda o put, uyuz bir deve gibiydi." dedi.

Bize Muhammed b. Ömer haber verdi; dedi ki: Bana Mervân b. Mu'âviye anlattı. O İsmail b. Ebû Hâlid'den, o da Kays b. Ebû Hâzim'den şöyle dediğini rivayet etti:

Allah Resûlü (sas) o gün Zü'l-Halasa'nın yıkımından dönen kendisinin gönderdiği Ahmes'in atlarına ve binicilerine hayır dua etti.

Bize Muhammed b. Ömer haber verdi; dedi ki: Bana Yahya b. Sa'îd b. Dînâr anlattı. O da Ebû Vecze es-Sa'dî'den şöyle dediğini rivayet etti:

Cerir bir grup atlı ile beraber önce Kanât denilen vadiye, sonra Su-feyne ve Hâzze'ye doğru yöneldi. Sonra el-Falak'a doğru yol aldı ve sonunda el-Halasa'ya varıp onu yıktıktan sonra Allah Resûlü'ne (sas)

bir müjdecî gönderdi. Oradakiler ona itaat edip Müslüman oldular; İslâm'ı kabul ettiler. Cerîr, ardından tuttu, Batnü Mishel denilen yere yöneldi. Oraya gelince bir su kuyusunun yanında develeriyle birlikte konaklamış olan Benû Âmir'den bir topluluğa hücum edip baskın yaptı. Grubun içinde erkeklerin olmadığını görünce göze görünen ve hafif olan ne varsa aldı. Sonra atlıların başında Medine'ye Allah Resûlü'nün (sas) yanına döndü.

Bize Vekî b. el-Cerrâh, Yezîd b. Hârûn, Abdullah b. Nümeyr ve Ya'lâ b. Ubeyd haber verdiler. O İsmail b. Ebû Hâlid'den, o Kays b. Ebû Hâzim'den, o da Cerîr b. Abdullah'tan şunu rivayet etti:

Allah Resûlü (sas) kendisine şöyle demiş: "Beni, Zü'l-Halasa'dan kurtarıp gönlümü rahatlatmaz mısın?"- Zü'l-Halasa, Has'am'a ait "Yemânîlerin Kâbesi" diye adlandırılan ve Cahiliye döneminde [içindeki bir puta] tapılan bir evdir.

Vekî ve Abdullah b. Nümeyr'in rivayetlerinde Cerîr'in "150 süvariyle birlikte Zü'l-Halasa'ya doğru yola koyuldum." sözü mevcuttur. Yezîd b. Hârûn ise Cerîr'in şu sözünü nakletmiştir: "At binme konusunda mahir bir halk olan Ahmes'ten 190 süvari ile birlikte yola çıktım."

Yukarıdaki rivayette râvîlerin [Vekî b. el-Cerrâh, Yezîd b. Hârûn, Abdullah b. Nümeyr ile Ya'lâ b. Ubeyd] hepsi birlikte Cerîr'in şu sözünü naklettiler:

"Onu yakıp ayrıldığımızda uyuz bir deve gibiydi." Sonra Cerîr, Hz. Peygamber'e (sas) Ebû Ertât adında birini gönderdi. O da bu müjdeyi ona (sas) verdi. Ebû Ertât, Allah Resûlü'ne (sas) varınca ona, "Seni hak ile gönderene yenin olsun ki, sana gelmek için ayrıldığımda o [put] uyuz bir deve halini almıştı." dedi. Bunun üzerine Allah Resûlü (sas) Ahmes'in atlarına ve süvarilerine beş kez hayır duada bulundu.

Cerîr sözlerine şöyle devam etti: "Ey Allah'ın Resûlü! Ben at üzerinde duramıyorum." dedim. Bunun üzerine elini göğsüme koydu. Elinin serinliğini hissettim ve şöyle dedi: "Allah'ım, onu sabit kıl, kendisini hidayete ermiş ve başkalarını hidayete götüren kılavuz eyle!" Râvîlerden Yezîd, son kelime olan "mehdiyyen" kelimesini [aynı anlama gelen] "muhtediyen" lafzıyla nakletmiştir."

KAYNAKÇA

- Acıne, Muhammed, *Mevsuatu Esatirul Arab an'il-Cahiliyye ve Delâlatihâ I-II*, Dârü'l-Farabi, Beyrut 1994
- Ağırakça, Ahmet, "Nebatiler", *DİA*, s. XXXII,258-259
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani, *Müsned I-VI*, el-Mektebü'l-İslâmi, Beyrut, tsz.
- Ahmed Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab fi 'Usûri'l-Arabiyyeti'z-Zâhira I-III*, Mektebetu Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır 1923
- Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, "Cami/Dinî ve Sosyokültürel Tarihi", *DİA*, s. VII,46-56
- Ahmet Savran, "İmru'ülkays b. Hucr", *DİA* s. XXII,237-238
- Algül, Hüseyin, "Ezd", *DİA*, s. XXII,46-47
- Algül, Hüseyin, "Has'am", *DİA*, s. XVI,281-282
- Âlûsi, Mahmud Şükri, *Buluğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâlil-Arab I-III*, (nşr: M. Behcet el-Eseri), Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut tsz.
- Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, Ensar Yay., İstanbul 2012
- Azimli, Mehmet, *Cahiliyye'yi Farklı Okumak*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015
- Balcı, İsrafil, *Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2014
- Belâdi, Atik b. Ğays, *Mu'cemu'l-Meâlimi'l-Cuğrafiyye fi'Sireti'n-Nebeviyye*, Dârü Mekke, Mekke 1982
- Buhârî, Ebû 'Abdillah Muhammed b. İsmail b. İbrahim, *Sahih-i Buhârî I-VI*, (çev. Beşir Eryarsoy vdd.), Polen Yay., İstanbul 2009
- Cârim, Muhammed Nu'man, *Edyânu'l-Arab fi'l-Câhiliyye*, Matbaatu's-Sa'âde, Mısır 1923
- Cevad Ali, *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm I-X*, 2. baskı, Bağdâd 1993
- Çağatay, Neşet, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989
- Çağrı, Mustafa, "Arap/İslâm'dan Önce Araplar'da Din", *DİA*, ss. III,316-321
- Davud, George Davud, *Edyânu'l-Arab Kable'l-İslâm ve Vechuhâ'l-Hadârî ve'l-İctimâi*, Müessesetü'l-Câmia li'd-Dirasat, Beyrut 1988
- Demircan, Adnan, "Kur'an'ın, Nüzül Dönemi Putperest Arapları İçin Kaynaklığı Üzerine", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsiki Dergisi*, 2004, cilt: II, sayı: 4, ss. 53-62
- Dindi, Korkut, "İslâm Öncesi Arapların Düşünce Dünyasında Cin ve Şeytanın Yeri", *Cahiliye Araplarının Uluhiyet Anlayışı*, (ed. M. Mahfuz Söylemez), Ankara Okulu Yay., Ankara 2015, ss. 79-96
- Duğaym, Semih, *Edyân ve Mu'tekâdâtü'l-Arab Kablel İslâm*, Dârü'l-Fikri'l-Lübnâni, Beyrut 1995
- Ergun, Pervin, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, AKM Başk. Yay., Ankara 2004
- Ezrakî, Ebu'l-Velid Muhammed, *Ahbaru Mekke ve mâ Cae fiha mine'l-Âsâr I-II*, (thk: Rüşdi es-Sâlih Melhas), 10. baskı, Mektebetü's-Sekâfe, Mekke 2002
- Fayda, Mustafa, "Becile", *DİA*, s. V,287
- Fayda, Mustafa, "Cerir b. Abdullah", *DİA*, s. VII,410-411
- Fayda, Mustafa, "Devs", *DİA*, s. IX,253
- Fayda, Mustafa, "Fil Vak'ası", *DİA*, XIII,70-71
- Güç, Ahmet, "Put", *DİA*, s. XXXIV,364-365
- Güç, Ahmet, "Putperestlik", *DİA*, s. XXXIV,365-368
- Hakkı Acun, *Türk Kültüründe Taşlar*, AKM Yay., Ankara 2010
- Harman, Ömer Faruk, "Medyen", *DİA*, s. XXVIII,346-348
- Harman, Ömer Faruk, "Zülhalesa", *DİA*, s. XLIV,561
- Hommel F., "Arabistan/Tarih/İslamiyet'ten Evvel Arabistan", *İA*, ss. I,486-491

- Işık, Hidayet, "Fahreddin Razi'nin Din Anlayışı İçerisinde Putperestliğin Yeri ve Putperestlikle İlgili verdiği Bilgiler", *Dinler Tarihi Araştırmaları-II*, Ankara 2000, ss. 35-54
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed, *Kitabu'l-Muhabber*, (thk. İlse Lichtenstadter), Dârü'l-Afâkî'l-Cedîd, Beyrut tsz.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed, *Fethü'l-Bari bi-Şerhi Sahihî'l-İmam Ebî Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhari I-XIII*, (thk. Abdülkadir Şeybetül-hamd), Riyad 2001
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Siretü'n-Nebeviyye I-II*, (nşr. Mustafa es-Sekâ, İbrahim el-Ebyârî ve Abdulhafız eş-Şelebi), Dârü İbn Kesir, 3. baskı, Beyrut 2005
- İbn İshak, *es-Siretü'n-Nebeviyye I-II*, (thk. A. Ferid el-Mezîdî), 2. baskı, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2009
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mûkerrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânü'l-'Arab I-XX*, (nşr. Emin Muhammed Abdülvehhab-Muhammed es-Sadık el-Ubeydi), 3. baskı, Dârü'l-İhyâ't-Türasî'l-Arabî, Beyrut 1999
- İbn Sa'd, Muhammed, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, (ed. Adnan Demircan, çev. H. Akdemir), Siyer Yay., İstanbul 2014
- İbnü'l-Kelbi, *Putlar Kitabı*, (çev. Beyza Düşüngen), Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay. Ankara 1969
- Kapar, M. Ali, "Hevâzin", *DİA*, s. XVII,276-277
- Kaya, Osman, "Kur'an Bağlamında İslam Öncesi Arap Yarımadası'nda Dini Hayat, Putperestlik/Paganizm Örneği", *Diyanet İlmî Dergî*, cilt: 49, sayı: 4, ss. 7-32
- Kazancı, Ahmet Lütfi, "Ebrehe", *DİA*, X,79-80
- Kehhâle, Ömer Rıda, *Mu'cemu Kabaili'l-Arab I-V*, Müessesetü'r-Risale, 7. baskı, Beyrut 1997
- Klinge, R., *Putlar Kitabı*, İbnü'l-Kelbi, "Notlar kısmı", (çev. Beyza Düşüngen), Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay. Ankara 1969
- Köse, Feyza Betül, *Medine'de Sosyal Hayat-Dört Halife Dönemi*, Mana Yay., İstanbul 2016
- Melhas, Rüşdî es-Sâlih, *Ahbâru Mekke ve Mâ Cae fihâ mine'l-Âsâr*, Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed, (thk. Rüşdî es-Sâlih Melhas), 10. baskı, Mek-tebetü's-Sekâfe, Mekke 2002, (Açıklama Notları), s. I,372-
- Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-Sahih-Sahih-i Müslim ve Tercemesi I-VIII*, (çev. Mehmed Sofuoğlu), İrfan Yay., İstanbul 1988
- Öğüt, Salim, "Cenâbet", *DİA*, VII-349-351
- Öğüt, Salim, "Telbiye", *DİA*, s. XL,396-397
- Öz, Mustafa, "Ezlâm", *DİA*, s. XII,67
- Palabıyık, M. Hanefi, "İslam Öncesi Arap Düşüncesinde Din ve Din Adamı Algısı", *Cahiliye Araçlarının Uluhiyet Anlayışı*, (ed. M. Mahfuz Söylemez), Ankara Okulu Yay., Ankara 2015, ss. 97-147
- Ryckmans, G., "Züşşerâ", *İA*, s. XIII,658-660
- Sarıcık, Murat, *Put-Hicazın Beş Putu ve Modern Putlar*, Nesil Yay., İstanbul 2014
- Sarıçoğlu, Ekrem, "Kur'an'a Göre Müşrikler ve Putperestler", *İslâmî Araştırmalar*, 1986, cilt: I, sayı: 1, ss. 26-32
- Sönmez, Seniha, *Türklerde Dağ Kültü İnancı ve Altay, Tıva ve Şor Destanlarında Dağ*, Balıkesir 2008
- Söylemez, Mehmet Mahfuz, "Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri", *Cahiliye Araçlarının Uluhiyet Anlayışı*, (ed. M. Mahfuz Söylemez), Ankara Okulu Yay., Ankara 2015, ss. 9-51

- Süheylî, Ebû'l-Kasım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed, *er-Ravdu'l-Ünûf fî Tefsiri es-Sireti'n-Nebeviyyeti Li'bnî Hişâm I-IV*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. baskı, Lübnan 2009
- Sülün, Murat, "Şi'râ", *DİA*, s. XXXIX, 180-181
- Şeyki Dayf, *Tarihul Edebi Arabî I-II*, 20. baskı, Dârü'l-Me'ârif, Kahire 2002
- Şâmî, Muhammed b. Yusuf es-Sâlihî, *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fî Sireti Hayri'l-İbâd I-XII*, (thk. İbrahim et-Terzi-Abdülkerim el-Azbâvî), Kahire 1997 (Türkçe çeviri, *Peygamber Külliyyatı I-XIII*, (ed. Yusuf Özbek), Ocak Yay., İstanbul 2006)
- Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târihu't-Taberî-Târihur-Rusul ve'l-Mulûk I-XI*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), 2. baskı, Dârü'l-Maarif, Mısır 1969
- Tanyu, Hikmet, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1968
- Tanyu, Hikmet, *Dinler Tarihi Araştırmaları: 1-Türklerde Dağla İlgili İnançlar*, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1973
- Watt, W. Montgomery, *Hız Muhammed'in Mekke'si-Kur'an'da Tarih*, (çev. M. Akif Ersin), Bilgi Vakfı Yay., Ankara 1995
- Ya'kübî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Ca'fer b. Vâdih el-Kâtip, *Târihu'l-Ya'kübî I-II*, Dârü Sâdır, Beyrut tsz.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân I-V*, Dârü Sâdır, Beyrut 1977
- Yavuz, Yunus Vehbi, "Hayız", *DİA*, XVII, 51-53
- Yıldırım, Suat, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, 2. baskı, Kayıhan Yay., İstanbul 1997
- Zebidî, Muhammed Murtazâ, *Tâcü'l-Ârûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, "hls" mad., s. 4439